

Eigendomsrecht en locaties van de grafzerken in de Sint-Jan

Robert Jan van der Drift

De geschiedenis van de Sint-Jan kan worden opgedeeld in drie tijdvakken: de eerste katholieke periode (voor 1629), de protestantse periode (1629–1811) en de tweede katholieke periode (na 1811). Dezelfde onderverdeling is van toepassing op de geschiedschrijving van de grafzerken.

Voor de eerste katholieke periode zijn twee bronnen van grote waarde voor het onderzoek, het *Obituarium* van de Sint-Jan en het *Anniversarium* van het kapittel van de Sint-Jan. Deze geven informatie prijs over de eerste personen die onder de zerken werden begraven en de oorspronkelijke locaties van hun graven.

De geschiedschrijving van de zerken in de protestantse periode kenmerkt zich door de belangrijke rol die daarin voor de grafregistratie is weggelegd. Zo’n registratie werd allengs belangrijker, omdat steeds meer particulieren een eigen graf of kelder wilden verwerven, en de daaruit voortvloeiende problemen steeds groter werden. Dit leidde in 1707 tot de eerste van vijf zogeheten grafleggers, waarin per graf werd geregistreerd wie de eigenaar was. De waarde daarvan voor het onderzoek naar het eigendomsrecht van de graven en hun gewezen locaties in de protestantse periode is groot. Naast de grafleggers vormen ook de kerkrekeningen en de vele stadsresoluties, met in het bijzonder de door de kerkfabriek genomen maatregelen ten aanzien van de grafregistratie en het onderhoud van de kerkvloer, een belangrijke bron van informatie.¹

Bij aanvang van de tweede katholieke periode was het door het verbod op het begraven in de kerk, gedaan met de grafregistratie in de Sint-Jan. Deze periode kenmerkt zich door grote restauratie-werkzaamheden, waarbij vrijwel alle zerken gelicht en verplaatst werden. De vele plattegronden van de kerk waarop de zerken aangegeven staan, vormen de belangrijkste bron voor het onderzoek naar de grafzerken in deze periode.

Eerst zullen de drie periodes afzonderlijk worden behandeld. In de tweede, de protestantse periode valt een aparte beschrijving van de vijf grafleggers. Na de derde periode komt het kleine en tot nu toe onderschatte broertje van de grafzerk, de genummerde plavuis aan de orde. Ten slotte wordt de gevolgde werkwijze bij het identificeren van de grafzerken en het achterhalen van hun gewezen registratienummers toegelicht.

Geschiedenis tot 1629: de eerste katholieke periode

Begraven bij de altaren

Het *Obituarium* van de Sint-Jan en het *Anniversarium* van het kapittel van de Sint-Jan, zowel de verschillen als de overeenkomsten, komen in de bijdrage van Anton Schuttelaars uitgebreid aan de orde.² Naast gegevens over de begraven personen, met name hun jaargetijden, bieden zij belangrijke informatie over de oorspronkelijke locaties van een aantal graven.³ Zo kan van ruim 280 jaargetijden vastgesteld worden

¹ Veel heb ik hierbij te danken aan Anton Schuttelaars, die de voor het onderzoek belangrijke documenten, waaronder de stadsresoluties, transcribeerde en beschikbaar stelde.

² Zie Schuttelaars, p. 40 e.v.

³ Globaal beslaat het *Obituarium* de periode van eind dertiende tot begin zeventiende eeuw.

1. Altarenkaart situatie omstreeks 1550, opgesteld door Mosmans, 1931.

waar de graven van de betrokken personen zich bevonden.⁴ In de meeste gevallen waarin het Obituarium en het Anniversarium melding maken van de locatie van een graf, lag dat in de buurt van een bepaald altaar. Voor veel priesters gold dat zij niet ver van het altaar werden begraven waaraan hun beneficie verbonden was. Voor leken bestonden er uiteraard andere criteria.

Het is belangrijk te weten dat als een graf bij een bepaald altaar aangeduid werd, het zich vóór het betreffende altaar bevond, tenzij duidelijk anders is aangegeven. Zo bevonden de graven in het schip van de kerk (middenschip en zijbeuken) zich ten westen, dat wil zeggen in de travee ten noordwesten en die ten zuidwesten van het altaar. De altaren in dit gedeelte van de kerk waren immers op het oosten georiënteerd en stonden dientengevolge tegen de westzijde van de pijlers. Een dergelijke oriëntatie gold overigens voor de meeste altaren in de Sint-Jan.

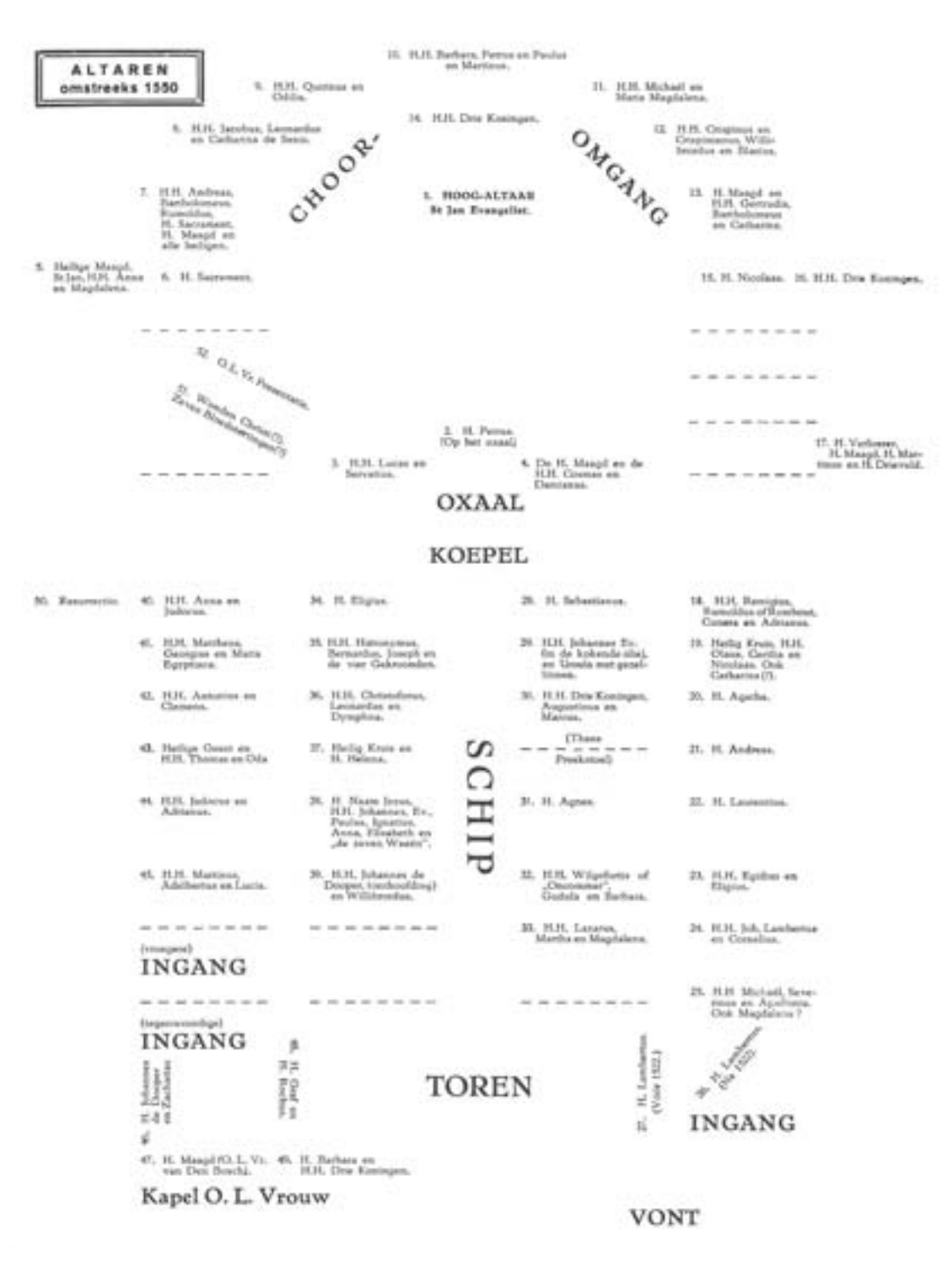
Plaatsbepaling van de altaren

De altarenkaart van Mosmans. Het blijkt niet altijd eenvoudig om de locatie van de in het Obituarium en het Anniversarium genoemde altaren juist te duiden. Dit komt onder andere doordat een en dezelfde heilige bij verschillende altaren kon horen. Ook kwam het regelmatig voor dat aan een altaar meer beneficiés verbonden waren, ter ere van verschillende heiligen. Door de tijd heen konden er bovendien nieuwe beneficiés gesticht worden en oude verdwijnen.

Het grootste probleem levert de exacte plaatsbepaling van de altaren op. Menig geschiedschrijver heeft zich hierover gebogen, maar even zo vaak werden hun opvattingen door anderen weerlegt. In 1931 doet Mosmans een mijns inziens geslaagde poging de locaties van de altaren te duiden. Dit levert twee afzonderlijke altarenkaarten op. De eerste altarenkaart geeft de situatie aan zoals deze omstreeks 1418-1427 was, de tweede laat zien waar de altaren omstreeks 1550 stonden.⁵ Het is deze laatste kaart die voor het onderzoek naar de oorspronkelijke locaties van de grafzerken van belang is. (afb. 1). Immers, van de overlijdensdata op de grafzerken die nu nog in de kerk liggen, gaat er slechts één terug tot het begin van de vijftiende eeuw. Daarentegen zijn eerste vermeldingen uit de zestiende eeuw op de zerken zeer talrijk.

In zijn standaardwerk over de bouw- en de ontwikkelingsgeschiedenis van de Sint-Jan uit 1985 neemt C. Peeters de meeste altaren en hun patroonheiligen van Mosmans over. Wat betreft de locatie wijkt hij echter in een aantal gevallen van zijn voorganger af. Zo zegt hij over de altaren nummers 28-33 en 34-39, die Mosmans tegen de arcadepijlers van het middenschip plaatst, dat zij elk één pijler westwaarts opgeschoven moeten worden. De reden hiervoor is dat de uiterste westelijke schippijlers bij Mosmans vrij blijven van altaren, terwijl daar juist wel altaaraanzetten aanwezig zijn, terwijl de westelijke vieringpijlers geen altaaraanzetten hebben.⁶ Behalve dat Peeters op de ‘bijgaande situatietekening’ abusievelijk ook de altaren in de schipzijbeuken een travee westelijker afbeeldt,⁷ baseert hij zich louter en alleen op bouwtechnische argumenten en gaat hij voorbij aan de aanwijzingen waarop Mosmans en diens voorgangers zich baseerden bij het plaatsen van deze groep altaren.

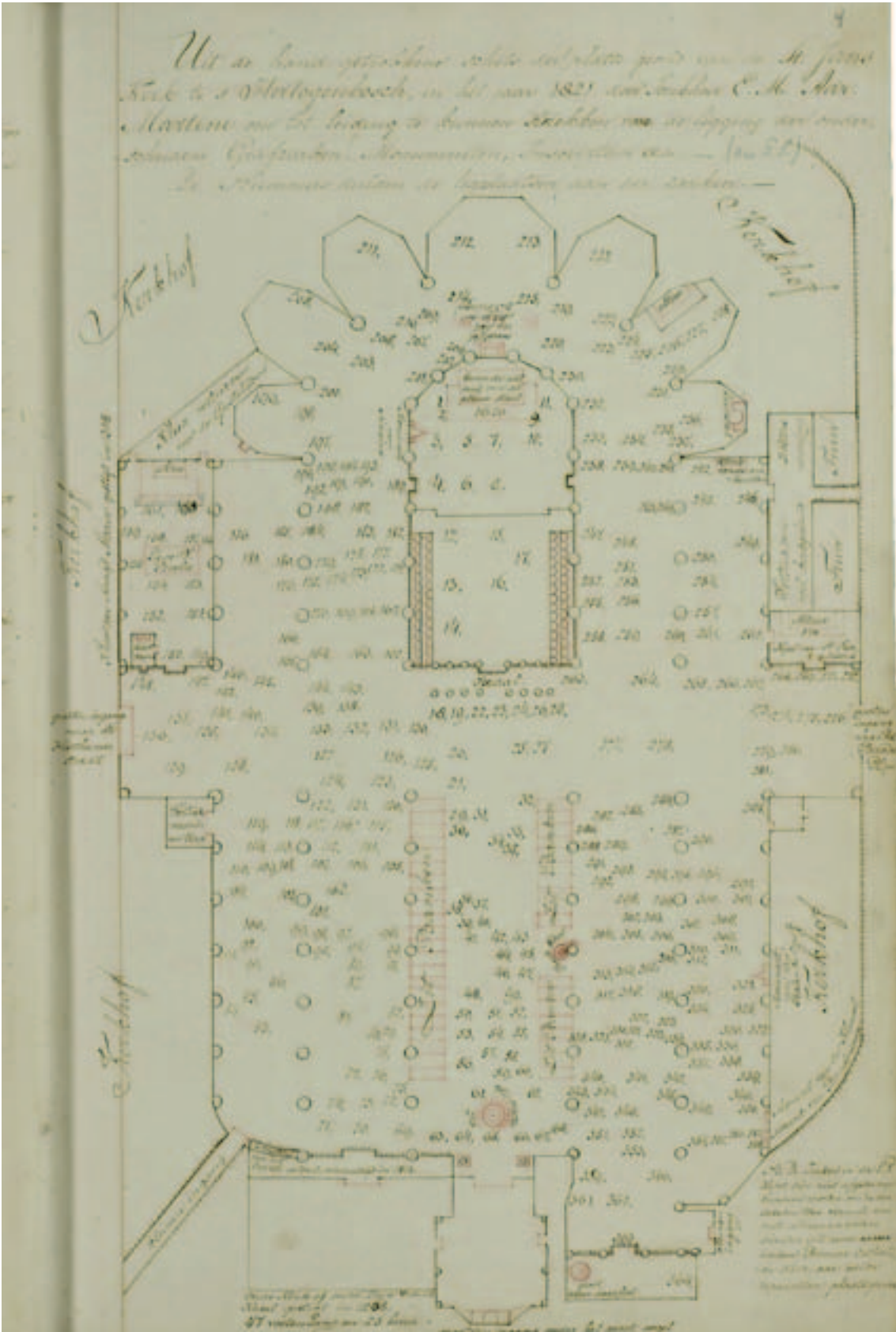
Er zijn wel enkele kanttekeningen te maken bij de altarenkaart van Mosmans. Allereerst ontbreken op zijn kaart de contouren van de kerk. Met name het niet tonen van de buitenmuren en de pijlers maakt een exacte plaatsbepaling van een aantal altaren zoals Mosmans deze heeft bedoeld, niet eenvoudig. Het betreft hier in het bijzonder de altaren die zich ten westen van de noordelijke en de zuidelijke schipzijbeuken bevonden. Een tweede kanttekening betreft de plaatsing door Mosmans van de altaren in de straalkapellen. Volgens hem stonden deze altaren niet tegen de middelste achterwand van de

straalkapel, maar tegen een der Oostelijke facetten der kapellen, d.i. tegen een blind muurvak.⁸ Inderdaad sluit zijn altarenkaart aan bij deze opmerking – de namen van deze altaren staan immers horizontaal afgedrukt – maar in werkelijkheid hebben de straalkapellen geen zuiver oostelijke facetten en het is moeilijk te bepalen tegen welke muren Mosmans de altaren precies bedoeld heeft.⁹

⁸ Mosmans 1931, 330.

⁹ Bij het vervaardigen van een nieuwe altarenkaart heb ik met name bij het afbeelden van de altaren ten westen van de schipzijbeuken en de altaren in de straalkapellen keuzes moeten maken die wellicht niet helemaal de werkelijkheid representeren. Over de exacte locatie van deze laatste groep altaren is Mosmans mogelijk zelf ook niet zeker.

De altarenkaart van Mosmans met de situatie rond 1550 blijft leidend voor ons onderzoek. Aan de hand van deze kaart zouden de oorspronkelijke locaties van een aantal graven die genoemd worden in het Obituarium, het Anniversarium of een andere bron waar verwezen wordt naar een locatie bij een altaar, bij benadering vastgesteld kunnen worden. De meest voor de hand liggende plek is, zoals gezegd, in de travee(ën) vóór het altaar, tenzij anders wordt vermeld.

De plattegrond van Martini. In 1821 vervaardigde jonkheer E.M.Adr. Martini een plattegrond van de Sint-Jan met daarop aangegeven de locaties van onder meer 364 zerken, drie epitafen en een graftombe.¹⁰ Deze plattegrond maakt deel uit van een in 1835 in het net overgebracht handschrift met tekeningen van de grafmonumenten (afb. 2). De onjuiste verhouding tussen lengte en breedte komt de nauwkeurigheid van de plattegrond echter niet ten goede. Ook heeft Martini de zerken in de Mariakapel bij de weststoren niet op zijn plattegrond kunnen intekenen, omdat in deze ruimte een groot deel van de kerkinventaris van een andere Roomsch catholijke Kerk aan welke reparaties plaatsgrepen opgeslagen lag.

Een nieuwe altarenkaart. Uit de vergelijking tussen de locatieaanduidingen in de vijf opeenvolgende grafleggers en de locaties van de zerken op de plattegrond van Martini blijkt dat verreweg de meeste zerken in de Sint-Jan tussen 1707 en 1821 niet verplaatst zijn.¹¹ Aanwijzingen dat dit vóór die tijd wel met enige regelmaat gebeurde, zijn er niet. We mogen dus aannemen dat de meeste zerken in 1821 nog steeds op hun oorspronkelijke plek lagen.¹² Om dit te toetsen zijn de nu nog in de kerk aanwezige 44 zerken waarvan de oorspronkelijke locatie uit bronnen als het Obituarium en het Anniversarium bekend is, als testgroep aangemerkt. Vervolgens is gekeken naar de locaties waar deze zerken zich volgens de altarenkaart van Mosmans oorspronkelijk bevonden, ervan uitgaande dat de zerken vóór de altaren lagen. Deze locaties zijn weer vergeleken met de locaties volgens de plattegrond van Martini.

Kort gezegd is dus bekeken welke zerken er in 1821 nog op de locaties lagen zoals ze in bronnen als het Obituarium en het Anniversarium waren omschreven. Van de 44 zerken lagen er in 1821 maar liefst 35 op hun oorspronkelijke plek. De overige 9 zerken bevonden zich in 1821 op een van de altarenkaart van Mosmans afwijkende locatie. Voor deze afwijkende locaties zijn twee verklaringen te bedenken. Of de zerken zijn tussentijds verplaatst, of de altarenkaart van Mosmans wijkt op deze punten af van de werkelijkheid. Van drie van de negen afwijkende zerken (zerk 134, 135 en 193) is dankzij de locatieaanduidingen in de grafleggers bekend dat zij in of voor de achttiende eeuw werden verplaatst. Van de resterende zes zerken bevonden zich er vier bij een van de altaren die tegen de zuidelijke pijlers van de schiparcade stonden (altaar 31, 32 of 34). Volgens de altarenkaart van Mosmans lagen deze vier zerken allemaal ten oosten van het bijbehorende altaar, terwijl je juist een plek ten westen zou verwachten. De verklaring hiervoor is dat Mosmans bij het plaatsen van de altaren op zijn altarenkaart, de vierde zuidelijke arcadepijler vanaf het transept, waartegen de preekstoel stond, niet van een altaar voorzag. Als dit wel was gebeurd dan zouden de vier afwijkende zerken zich ten westen van de altaren hebben bevonden. De altaren 31, 32 en 33 stonden in werkelijkheid dus een pijler oostelijker dan dat Mosmans aangeeft.

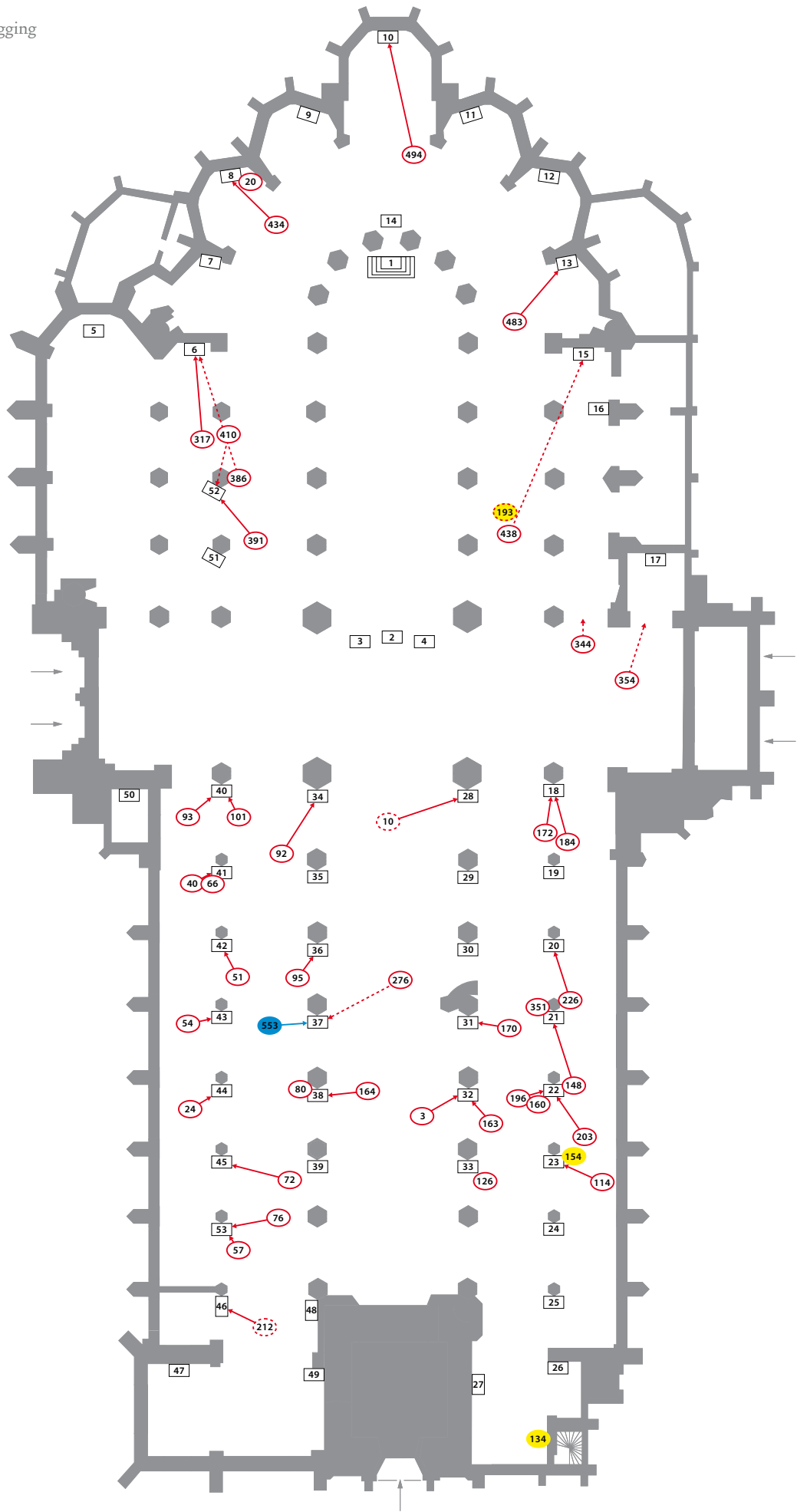
De laatste twee afwijkende zerken (57 en 76) lagen oorspronkelijk bij het benedenaltaar van Sint-Eligius. Dit altaar bevond zich volgens de altarenkaart van Mosmans in de zuidelijke schipzijbeuk, tegen de zesde middenpijler vanaf het transept, terwijl de twee zerken in 1821 in de noordelijke binnenzijbeuk van het schip lagen, in de eerste travee vanaf het westen. Op deze plek bevond zich volgens de altarenkaart van Mosmans geen altaar. Het zou erg toevallig zijn wanneer de twee zerken die oorspronkelijk dicht bij elkaar in de buurt lagen, samen naar een andere plek verplaatst werden, waar ze wederom in elkaars nabijheid kwamen te liggen.

¹⁰ Handschrift Martini, fol. 4r. Het betreft de epitafen van Antony Bruyninx (zerk 206), Margriete van Auweninge (zerk 207) en Jacob van Balen (zerk 238) en de graftombe van bisschop Gisbertus Masius (zerk 493). Zie voor het Handschrift Martini de bijdrage van Melssen, p.130-131.

¹¹ Zie hierover p. 174

¹² Dit wil uiteraard niet zeggen dat niet heel veel zerken die oorspronkelijk in de kerk lagen, in de loop van de tijd uit de kerk zijn verdwenen of werden hergebruikt.

3. Nieuwe altarenkaart met de ligging van de behandelde zerken.

Altaar	Heilige genoemd in de betreffende zerkbeschrijving	Zerk	Martini	Oorspronkelijke locatie ten opzichte van het altaar/ruimte	Verplaatst?
6	H. Sacrament	317	185	bij het altaar	nee
6	H. Sacrament	386	179	in transitu Ven. Sacramenti	nee
8	Leonardus	20	205	bij het altaar	nee
8	Leonardus	434	203	bij het altaar	nee
10	Barbara, Petrus, Paulus, Martinus	494	215	bij het altaar	nee
11	Maria Magdalena	134	364	bij het altaar	ja
13	Catharina	483	234	bij het altaar	nee
15	Nicolaas	344	266	voor gang van Nicolaasaltaar	nee
15	Nicolaas	438	256	in koorzijbeuk richting altaar	nee
18	Rumoldus	172	287	bij het altaar	nee
18	Rumoldus	184	290	bij het altaar	nee
20	Agatha	226	310	bij het altaar	nee
20	Agatha	193		bij het altaar	ja
21	Andreas	148	324	bij het altaar	nee
21	Andreas	351	316	bij het altaar	nee
22	Laurentius	160	323	bij het altaar	nee
22	Laurentius	196	322	bij het altaar	nee
22	Laurentius	203	336	bij het altaar	nee
23	Egidius	114	339	bij het altaar	nee
28	Anthonius Abt	10		bij het altaar	nee
31	Agnes	170	314	bij het altaar	nee
32	Wilgefortis	3	55	bij het altaar	nee
32	Wilgefortis	163	329	bij het altaar	nee
33	Maria Magdalena, Lazarus, Martha	126	340	bij het altaar	nee
34	Eligius	92	111	bij het altaar	nee
36	Christoffel	95	96	bij het altaar	nee
37	H. Kruis	276	42	onder afbeelding van kruisafname	nee
37	H. Kruis	553	89	bij het altaar	nee
38	Heilige Naam Jezus	80	82	bij het altaar	nee
38	Heilige Naam Jezus	164	50	bij het altaar	nee
39	Johannes de Doper (onthoofding)	154	337	bij het altaar	ja
40	Anna	93	119	bij het altaar	nee
40	Anna	101	117	bij het altaar	nee
41	Joris	40	109	bij het altaar	nee
41	Joris	66	108	bij het altaar	nee
42	Anthonius	51	98	bij het altaar	nee
43	Thomas	54	90	bij het altaar	nee
44	Adrianus	24	83	bij het altaar	nee
45	Martinus	72	76	bij het altaar	nee
46	Johannes de Doper (geboorte)	212		bij het altaar	nee
52	Maria Presentatie	391	169	bij het altaar	nee
52	Maria Presentatie	410	184	achter de pijler van het altaar	nee
53	Eligius beneden	57	71	bij het altaar	nee
53	Eligius beneden	76	73	bij het altaar	nee
	Bacxkoor	354	274	voor het Bacxkoor	nee

Helderheid in deze zaak brengt mogelijk het zestiende-eeuwse handschrift *Laus Phani Busciducensis*, ‘Lof der Bossche kerk’.¹³ Dit handschrift bevat onder andere een rondgang door de Sint-Jan langs de verschillende altaren. Per altaar beschrijft de anonieme auteur welke heilige er werd vereerd en aan welke attributen de heilige te herkennen was. Bij de meest noordelijke rij altaren van de noordelijke schipzijbeuk aangekomen, noemt de auteur van oost naar west achtereenvolgens de altaren van Anna, Joris, Thomas, Antonius, Adrianus, Lucia, Ludovicus en Johannes de Doper.¹⁴ Ludovicus wordt door de auteur ook genoemd bij het altaar dat tegen de noordwestelijke vieringpijler stond. Bij dit altaar trof de auteur het aambeeld als attribuut aan. Hij verwarde hier echter de eigenlijke drager van het aambeeld, de heilige Eligius, met de heilige Ludovicus. Mosmans geeft bij dit altaar wel de juiste patroonheilige. Het is zeker niet ondenkbaar dat de auteur van de *Laus Phani Busciducensis* bij het altaar in de noordelijke schipzijbeuk Ludovicus en Eligius met elkaar heeft verward. In dat geval bevonden de genoemde twee kerken (zerk 57 en 76) die in 1821 in de noordelijke binnenzijbeuk van het schip lagen, zich nog altijd op hun oorspronkelijke plek bij een van de twee benedenaltaren van Sint-Eligius. Onder enig voorbehoud zou dit altaar aan de altarenkaart van Mosmans kunnen worden toegevoegd.

Op grond van al het bovenstaande is een nieuwe altarenkaart vervaardigd (af. 3)¹⁵. Daarop is de door Mosmans gehanteerde nummering (1 t/m 52) gehandhaafd. Het toegevoegde altaar van Sint-Eligius heeft het nummer 53 gekregen. De 44 grafzerken worden er met hun huidige nummer aangeduid. Van deze 44 kerken krijgen 42 de plek die Martini in 1821 aanwees. De twee kerken (zerk 10 en 212) die niet bij Martini voorkomen, worden weergegeven in het midden van de travee waarin ze, volgens de locatie-aanduidingen in de grafleggers, in ieder geval in 1707 nog terug te vinden waren. Alle kerken die bij een bepaald altaar lagen, zijn op deze kaart door middel van een lijn met dit altaar verbonden. De kerken die zich op een andere manier ten opzichte van een bepaald altaar of ruimte bevonden, worden daarmee met een stippellijn verbonden. De drie verplaatste kerken (134, 154 en 193) zijn geel gemarkeerd. De blauw gemarkeerde zerk 553 was bij Martini wel aanwezig, maar nu niet meer.

Het moge duidelijk zijn dat een zo correct mogelijke altarenkaart onmisbaar is voor het bepalen van de oorspronkelijke locaties van de kerken in de Sint-Jan. Getracht is om vanuit een nieuw gezichtspunt naar de locaties van de altaren te kijken. Wellicht dat hiermee een nuttige bijdrage geleverd wordt aan een onderzoek dat tot nu toe nooit echt bevredigende resultaten heeft opgeleverd.

Geschiedenis 1629–1811: de protestantse periode

Hergebruik van de altaarstenen

Toen in 1629 de Sint-Jan in protestantse handen overging, moest een groot deel van de katholieke kerkinventaris het veld ruimen, waaronder ook de altaren. Al snel na de overgang kregen de gilden opdracht hun altaren te ontmantelen.¹⁶ Op 21 januari 1630 begon de metselaar Frederick Mathysen aen de kerck te wercken, inne den iersten affgebroocken allen de auctaren ende die sarcksteenē soo inden ganck vande kerck als achter het groot choor geleecht.¹⁷ Dit fragment uit de kerkrekening van 1629–1630 verraaft al de nieuwe bestemming van in ieder geval een aantal altaarstenen. Vanaf 1630 verhandelden de kerkmeesters van de Sint-Jan diverse altaarstenen die door hun nieuwe eigenaren als grafzerk zouden worden gebruikt. Zo kocht *myn heere den convoymeester* Adriaen Ploos van Amstel op 15 februari 1630 voor 40 gulden *eenē*

sarcksteen die gelegen heeft opt outaer tegen over het sacraments huysken (zerk 402). Dezelfde kerkmeesters waren eveneens verantwoordelijk voor de verkoop van de altaarstenen uit andere kerken en kapellen van de stad. Op 2 mei 1630 verkochten zij aan *joncker Ghysbrecht Pieck van Tienhoeven* voor 45 gulden *den steen gelegen hebbende opten hoogen outaer inde kercke vande grooten bagynhoff* (zerk 473). De steen die opten outaer in Sint Annen capelle¹⁸ lag, kwam op 13 mei 1630 in handen van *joncker Henrick van Bergainie hooch ende leech schouteth deser stadt* (zerk 469).¹⁹ Op deze laatste steen zijn nog altijd de drie kruisjes zichtbaar die de oorspronkelijke functie als altaarsteen verraden.

Op 10 december 1636 verkochten de kerkmeesters van de Sint-Jan voor de totale som van 165 gulden en 15 stuivers maar liefst veertien altaarstenen, *soo groot als cleen*, aan Cornelis Jans en zijn zoon Andries, beiden steenhouwers.²⁰ Hoewel de precieze bestemming van deze altaarstenen niet vermeld wordt, mag aangenomen worden dat in ieder geval een deel hiervan als grafzerken werd hergebruikt. Behalve de genoemde zerk van *Henrick van Bergainie*, liggen er nu nog verscheidene kerken in de kerk waarop kruisjes zichtbaar zijn die op een oorsprong als altaarsteen wijzen.²¹

Graven en kelders als onderdeel van de kerkvloer

De aanschaf van een graf. De regie over het grafbezit lag zowel voor als na 1629 bij de kerkfabriek. Wanneer er om wat voor reden dan ook een eind kwam aan het particuliere bezit van een graf, dan verviel het graf aan de kerkfabriek. Deze zorgde ervoor dat het graf middels verkoop weer in particuliere handen kwam, mits daar uiteraard vraag naar was.

De aanschafkosten voor een graf of kelder stegen met het voortschrijden van de tijd. In 1630 verhoogde de stadsregering de kosten voor een nieuwe grafplaats in de kerk van 9 naar 18 gulden.²² Bevond het graf zich op het hoogkoor dan gold er een bedrag van 36 gulden.²³ In 1635 volgden er nadere bepalingen voor de kosten van de grafplaatsen waaruit blijkt dat het hier slechts de minimale kosten betrof. Zo lag de aanschafprijs van een kelder twee keer zo hoog als die van een graf. Bij zeer grote kelders werd de kostprijs nog hoger.²⁴ In 1684 werd de prijs van een graf buiten het koor, verhoogt van 18 naar 25 gulden.²⁵ Deze verhoging had onder andere te maken met het feit dat het in de zeventiende eeuw voor particulieren erg moeilijk was om aan lege graven en kelders te komen, dus ook een kwestie van vraag en aanbod. In de loop van de achttiende eeuw nam de vraag af en bleven de aanschafkosten gelijk.

De aankoop van een eigen graf was weliswaar een behoorlijke investering, het voordeel was wel dat het te betalen begraafrecht bij een eigen graf lager was dan bij een kerkgraf.²⁶

Tekort aan graven. Uit de periode voor 1629 zijn geen gegevens bekend die erop duiden dat er met betrekking tot het bezit van graven en kerken problemen bestonden. Anders is dit na 1629. Reeds in 1630 verzocht de stadsregering de kerkfabriek om een uiteenzetting van de toen heersende begraafpraktijk.

¹⁸ Hiermee wordt bedoeld de Sint-Annakapel in de Hinthamerstraat.

¹⁹ ASJ rekening nr. 217 (15-2-1630); (2-5-1630); (13-5-1630).

²⁰ ASJ rekening nr. 223 (10-12-1636).

²¹ Het betreft hier onder andere de zerkenummers 47, 178, 282, 380 en 509.

²² ASJ rekening nr. 217.

²³ ASJ 190.

²⁴ SAH OSA 1025; OSA 1026 146v-150r; OSA 264.

²⁵ BHIC Archief Martini , 114r-121r (6-6-1684).

²⁶ Schuttelaars gaat in zijn bijdrage nader in op dit begraafrecht (zie Tabel 1, p. 57). Hij vergelijkt het te betalen begraafrecht in 1635 met dat van 1774. Het begraafrecht in 1684, dat eveneens bekend is, zit daar wat hoogte betreft globaal tussenin.

Hierin kwam nadrukkelijk ook de problematiek rond het eigendomsrecht op de graven aan de orde, waarbij de kerkmeesters zich niet alleen beperkten tot de gevraagde uiteenzetting, maar zich ook als adviseurs profileerden. Het bleek voor particulieren niet eenvoudig om in de Sint-Jan een nieuw graf te verwerven. Op advies van de kerkfabriek werd een oplossing gevonden in het hergebruik van graven die oorspronkelijk hadden toebehoord aan katholieke geestelijken. Als gevolg daarvan werden veel priesterkerken verwijderd of hergebruikt, waarbij het regelmatig voorkwam dat de oude inscriptie (deels) moest wijken voor een nieuwe. Verder verzocht de kerkfabriek de stadsregering om een regeling in te stellen die ertoe zou bijdragen dat in die gevallen waarin de oude priesterkerken verwijderd waren, de nieuwe eigenaren van het graf verplicht werden gesteld om *al sulcken seerck als U.E. sal goet vienden* daarvoor in de plaats aan te brengen. Als de eigenaren van de betreffende graven hier binnen de gestelde termijn van twee oft drye jaeren oft so lange U.E. goet vienden sal, geen gehoor aan gaven, zouden de kerkmeesters gemachtigd moeten worden om de graven aan andere particulieren te verkopen.²⁷

In 1635 volgde een ordonnantie voor de grafmakers waarin nog een stapje verder werd gegaan. De verordening behelsde de verplichting voor *alle de geene die eenige grafsteden in eenige kercken hebben* om binnen den tydt van een jaer aan te tonen dat zij de rechtmatige eigenaren waren van de graven waarop zij aanspraak dachten te kunnen maken. Waren zij daartoe niet in staat, dan zou dit recht aan de kerk toekomen.²⁸

Onderhoud van de kerkvloer. Het beheer van de kerkvloer lag bij de kerkmeesters van de Sint-Jan en met het daadwerkelijke onderhoud waren de grafmakers belast. Niet zelden moesten zij in actie komen om de schade aan de kerkvloer, ontstaan door verzakkingen als gevolg van de rotting van lijk en kist, hoogwater en nagelaten onderhoud aan de graven door de eigenaren, te repareren. Ook moesten zij regelmatig gebroken stenen door nieuwe vervangen.²⁹ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat de kerkvloer inclusief de graven en de kerken gerepareerd moest worden. Om de kosten voor de reparaties binnen de perken te houden, stonden de kerkmeesters verschillende instrumenten ter beschikking. In de kerkrekeningen vanaf het midden van de zeventiende eeuw was steevast de volgende post opgenomen: *Ontfanck vande drye gulden op yeder graft stede by de heeren kerckmrs. goetgevonden voor het ophoogen vanden graeven die door het hooge water waeren ingesoncken*.³⁰ De kosten voor het herstellen van de graven konden in deze periode dus mede worden bestreden uit de periodieke betalingen van de grafeigenaren, al blijkt uit de rekeningen dat zij lang niet allemaal bereid waren te betalen. Een andere maatregel ter verbetering van de kerkvloer werd in 1680 genomen en hield in dat *allen ende een yder die eygen graft in de kercken deser stadt hebben deselve sullen moeten beleggen met nieuwe blaeuwe vloersteen*en van alsulcken form als daer tegenwoordich op leggen, ofte wel soodanige sercken als haer goetduncken sal.³¹ Tot een vergelijkbare maatregel werd in 1687 besloten, toen alle particulieren die een graf zonder grafzerk bezaten, werd opgedragen de vloer boven hun graf te egaliseren.

De grafregistratie

Opmaat tot de grafleggers. Het welslagen van de maatregelen van de kerkfabriek was uiteraard afhankelijk van een goede grafregistratie. De kerkfabriek kon de grafeigenaren enkel dan laten meebetalen aan het

onderhoud van de kerkvloer, wanneer van alle graven en kerken ook bekend was wie deze eigenaren waren. Dat dit aan het einde van de zeventiende eeuw nog steeds niet helemaal duidelijk was, blijkt uit de ordonnantie van de kerkmeesters uit 1687. Hierin werd aan alle particulieren, die pretendeerden op een rechtmatige wijze in het bezit te zijn gekomen van *sarcken toegecomen hebbende aen papen*, opgedragen dit binnen drie maanden aan te tonen. Mochten zij daar niet in slagen, dan zou de zerk publiekelijk te koop worden aangeboden.³² Het ontbreken van een deugdelijke grafregistratie, waarbij elke wisseling van eigenaar en/of rechthebbende werd opgetekend, zorgde ervoor dat in 1691 – dit was ook al in 1635 gebeurd – opnieuw uitgezocht moest worden wie de rechtmatige eigenaren waren van de grafsteden in de kerk.³³

Ontstaan van de graflegger van 1707. In 1707 zocht de kerkfabriek op initiatief van de *presiderende kerckmr. jor. Schuyt van Walhorn* naar een oplossing voor de problemen met de kerkvloer. Dit resulteerde op 29 april van dat jaar in het besluit om een pertinent register van alle de graeven in St.Jans kercke te laeten maeken, ende de defecten van yder graft te noteren.³⁴ Het concept van het gewenste register kwam op 27 juli 1707 tot stand. Bij deze gelegenheid werd de rentmeester der kerken, J. Comans, verzocht een memorie ter presentatie aan het stadsbestuur op te stellen, waarin het belang van deugdelijk beheer van de zerkenvloer moest worden benadrukt.³⁵

Op 14 september 1707 werd de memorie gepresenteerd aan het stadsbestuur. Hierin gaf Comans allereerst een korte schets van de problematiek. Zo liet hij de stadsbestuurders weten dat *heeren kerckmrs dagelycks ondervinden datter vele personen sijn verscheyde graven in St.Jans kercke toe eygenen ende haere namen op de sarcken doen slaen sonder dat sy eenigh regt van eygendom cunnen doceren als alleenlyck een possessie van eenige jaeren*. Dit had tot gevolg dat de kerkfabriek een deel van haar inkomsten misliep. Bovendien bleken *verscheyde eygenaers niet naer haere graven comen omsien om die te laten hogen als mede om die met een behoorlycke sarck off groot plaviysen te decken*. Zoals al eerder opgemerkt, was het gevolg daarvan dat de vloer van de kerk op veel plaatsen grote oneffenheden vertoonde. Als oplossing stelde Comans voor om in een publicatie aen een ieder te doen weten, dat ieder een wie het oock soude mogen wesen de welke sustineren eygen graven in st.Jans kercke te hebben, gehouden sal wesen den eygendom met verificatoire documenten aen te thoonen by den rentmr. der kerken. Na bestudering en goedkeuring van de bewijsstukken zou de rentmeester het graf vervolgens in het grafregister opnemen. Aan deze registratie zou bovendien voor de eigenaren van de graven de verplichting verbonden kunnen worden om hun graf op een deugdelijke wijze af te decken met een grafzerk of met grote blauwe plaviizen. De oproep tot de registratie van de graven moest in diverse *couranten* gepubliceerd worden. Graven waarvan het eigendomsrecht niet binnen drie maanden bewezen kon worden, zouden ten *profyte van de kercken* komen te vervallen.³⁶ Met de goedkeuring door de stedelijke regering van deze bepalingen, was de introductie van de eerste graflegger van de Sint-Jan niet lang daarna een feit. Op de inhoud ervan gaan we later in.

De graflegger van 1724. De voordelen van de grafregistratie voor de conditie van de kerkvloer, waarop de kerkmeesters zo vurig gehoopt hadden, vielen echter tegen. Veel grafbezitters weigerden hun medewerking te verlenen en zo bleven de kosten van het onderhoud van de vloer voor een groot deel voor rekening van de kerkfabriek komen. In 1724 kwamen de kerkmeesters daarom met een andere oplossing. Naast het aanleggen van een nieuwe graflegger, die we later nader bespreken, stelden de kerkmeesters voor om de kerkfabriek weliswaar op te laten draaien voor de kosten van de reparaties,

²⁷ ASJ 190 (1630).

²⁸ SAH OSA 1026 141r-150r (30-10-1635).

²⁹ Zie de bijdrage van Schuttelaars die hier uitgebreid op ingaat, p.73-76.

³⁰ ASJ rekening nr. 243 (1659-1660).

³¹ SAH OSA 315 (22-08-1680). De blauwe stenen die tot dan toe op de particuliere graven hadden gelegen werden in het koor van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap gebruikt, opdat ook die vloer verbeterd werd.

³² ASJ 1 (8-12-1687).

³³ ASJ 1 (20-1-1691).

³⁴ ASJ 1 (29-4-1707).

³⁵ ASJ 1 (27-7-1707).

³⁶ SAH OSA 333 (14-9-1707).

maar deze schadeloos te stellen door andere inkomstenbronnen aan te boren. Een van de voorstellen hield in dat voor yder lyck, dat in een eygen graft begraven wort voor seeker regt, gegeven wiert, in plaats van 4 G 5 st, 6 G en voor een kint de helft, in St Jans kerk, en in de kleyne kerken na proportie.³⁷ Naar alle waarschijnlijkheid stemde de stadsregering in met deze nieuwe oplossing. Vanaf 1732 werd het onderhoud van de kerkvloer voor enige tijd publiek aanbesteed.³⁸

De graflegger van 1752-1755. Na de aanleg van de graflegger van 1724 verzuimde de kerkfabriek lange tijd om de verkoop en de overboekingen van de graven op een deugdelijke wijze te registreren. Veel hing af van de mondelinge overdracht van kennis hierover. Vooral na het afsterven van den tegenwoordigen knegt van de doodgravers Hendrick Hankamer die van den eygendom der graven een bysondere kennisse en geheugen draagd, ontstond er grote verwarring over het eigendomsrecht van een groot aantal graven. Als antwoord hierop besloot de kerkfabriek in 1751 een nieuwe graflegger te laten maken. De rentmeester der kerken Daniel Mobachius Quaet werd door de kerkfabriek aan het stadsbestuur voorgedragen om de (over)boekingen van de graven uit te voeren. Daarnaast verzochten de kerkmeesters het stadsbestuur om de particuliere graven waarvan de eigenaren verzuimden deze binnen een gestelde periode te laten (over)boeken, aan de kerk te laten vervallen.³⁹ Op 30 maart 1752 werd de opdracht aan de rentmeester gegund. De kosten voor de boekingen werden gesteld op 1 gulden en 10 stuivers voor een graf en 3 gulden voor een kelder. Deze bedragen waren ook al in 1724 van toepassing, maar nu moest er ook 10 stuivers schryffloon betaald worden. Wanneer het graf of de kelder op dezelfde naam geboekt werd als in 1724, vervielen deze kosten. De uiterste datum voor het boeken werd gesteld op 1 juli 1752. Verder werd besloten dat de boekingen in het vervolg om de 25 jaar plaats zouden vinden.⁴⁰ Op 3 juli 1752, twee dagen na het verstrijken van de uiterste boekingsdatum, werd de termijn met vier weken verlengd.⁴¹ Toen ook deze termijn verstreken was, werd er een lijst opgesteld van graven waarvan de eigenaren verzuimd hadden deze door de rentmeester te laten (over)boeken.⁴² Uiteindelijk werd besloten om hen tot het einde van 1753 de kans te geven zich bij de rentmeester te melden.⁴³

Het registreren van de graven in een nieuwe legger bleek echter verre van eenvoudig. De duysterheden omtrent de registratie van de graven die zich na de dood van de substitut graftemaker Hendrik van Reeckum openbaarden, bleken bij het opnieuw boeken veel groter dan de kerkmeesters konden vermoeden. Aangezien de grafmakers voorheen altijd de directie over de graven hadden gehad, bleken zij op eigen houtje meermalen de registratienummers op de zerken te hebben weggekap't en vervolgens nieuwe aangebracht. Terugziend op de situatie omschreven de kerkmeesters in 1755 de verwarring als gevolg van dit eigen initiatief als volgt:

... dat in de groote kerk op het quohier maar gevonden wierden 512 nummers en in de kerk 548 graven, behalvens een groote meenigte waarop geen nummers waren, dat tot dien veele graven de eijgenste nummers hadden sonder dat daar bij gevoegt was primo, secundo of A: B; gelijk op sommige egter gedaan was, dat van alles ten voorbeel konde strekken

dat er gevonden wierden twee graven van numero 8, twee van numero 9, drie van N. 87 en wel dertig van numero 195, welk laaste nummer den geweesen substitut graftemaker Hendrik van Reeckum had laten kappen op alle de graven de kerk toekomende en het geene de oorsaaik tot confusie had vergroot, alsoo een graft aan de kerk vervallende, en den gemelden nummer daar op gekapt wordende, den gewesenen nummer van soo een graft wegraakte, en het selve graft naderhand aan een particulier verkogt sijnde, somtijts op numero 195 was blijven staan, of wel somtijds daar aan een ander nummer gegeven, waar door gebeurd was dat er twee drie en meer graven van eenen nummer gevonden wierden.⁴⁴

Behalve het veranderen van de registratienummers op een groot aantal zerken, hadden de grafmakers in het verleden met enige regelmaat illegaal zerken van het ene naar het andere graf verplaatst, waardoor menige zerk niet meer op de plek lag waar hij volgens de locatieaanduiding in de graflegger zou moeten liggen.⁴⁵ Dit laatste had rentmeester Mobachius Quaet tevergeefs proberen op te lossen door in de graflegger de afwijkende locaties aan te geven. Deze maatregel had echter niet alle verwarring weg kunnen nemen.

Omnummering van de graven. Uiteindelijk kozen de kerkmeesters voor een rigoureuze oplossing om het probleem te lijf te gaan en te voorkomen dat de problemen zich opnieuw zouden voordoen. Allereerst werd besloten om de oude registratienummers op de zerken te vervangen door nieuwe. Daarnaast kwam er een nieuwe graflegger, waarin de graven volgens de (over)boeking van 1752 werden opgenomen (deze wordt nog nader besproken). Ook lieten de kerkmeesters voorschriften opstellen die het zelfstandig handelen van de grafmakers moesten tegengaan. Ten slotte moest eenieder die een zerk van de kerk of van een particulier wilde kopen, eerst de rentmeester hiervan op de hoogte stellen.⁴⁶ Meester steenhouwer Abraham de Mol kreeg in 1755 van de kerkfabriek de opdracht om de oude registratienummers te verwijderen en nieuwe daarvoor in de plaats aan te brengen.⁴⁷ (afb. 4 en 5). De genomen maatregelen hadden succes. Onrechtmatigheden met betrekking tot de grafregistratie alsook illegale zerkverplaatsingen kwamen na 1755 niet meer voor.

Hoogwater in de Sint-Jan. Toch betekende dit niet dat zich helemaal geen problemen meer voordeden met de kerkvloer, de graven en de zerken. Hoogwater leidde in 1768 tot grote problemen met de vloer, die er op veel plekken ernstig door verzakte.⁴⁸ In de periode 1769-1771 vonden dan ook grootscheepse herstelwerkzaamheden plaats. De kosten ervan werden in 1770 eenmalig verhaald op de eigenaren van de graven en kelders.⁴⁹ Het openbreken en herstellen van de vloer zorgde ervoor dat een groot aantal oude grafzerken zware beschadigingen opliep of zelfs brak, waardoor ze niet meer geschikt waren om een graf of kelder af te dekken. Met als gevolg dat veel zerken uit de kerk werden verwijderd en op het kerkhof neergelegd.⁵⁰ Een aantal andere zerken werd door de kerkfabriek verkocht.⁵¹

⁴⁴ SAH OSA 376 (20-5-1755).

⁴⁵ Zie voor de behandeling van de locatieaanduidingen in de grafleggers, p.171 en 173.

⁴⁶ ASJ 209, Extract uit het Register der resolutien der Scheepenen, Geworenen en Raden der Hoofstad s' Hertogenbosch.

⁴⁷ Peeters, 176. Deze Abraham de Mol was in 1760 verantwoordelijk voor eenzelfde klus in de Geertruikerk; GAH OSA 6075 (1760).

⁴⁸ Peeters, 177.

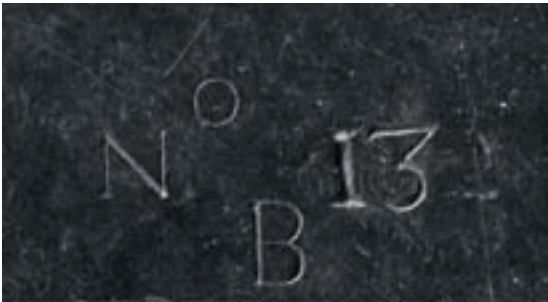
⁴⁹ ASJ 4 (20-8-1770).

⁵⁰ Smits 1912, VI.

⁵¹ SAH OSA 6085 (1770); ASJ 4 (19-8-1771); ASJ 4 (16-9-1771).

4. Resten van het oude registratie-nummer 482B gaan schuil achter het nieuwe nummer 13 (zerk 506).

5. Het nieuwe registratienummer 113 staat voor de resten van het oude nummer 230 (zerk 512).

Het begrafenisreglement van 1774. Vanaf de registratie van 1752-1755 had de kerkfabriek haar zaken netjes op orde. Enkel met een betrouwbare grafregistratie kon uitvoering gegeven worden aan de regels die betrekking hadden op het eigendom van de graven. In het Reglement op de begraafnissen van 1774 werden deze regels, waarvan er verschillende al langer bestonden, voor het eerst uitvoerig beschreven en gepubliceerd.⁵² Een van de regels hield in dat een eigen graf of kelder bij aankoop in principe slechts op één naam gesteld kon worden. Voor alle nakomelingen van de rechthebbende gold dat zij het begraafrecht automatisch verwierven. Broers en zusters van de rechthebbende moesten daar wel voor betalen. In een eigen graf mochten naast de partner van de eigenaar ook zijn of haar ouders begraven worden. Schoonouders en vrienden konden hier pas aanspraak op maken na toestemming van de eigenaar en betaling van de begraafrechten.

Het in 1752 genomen besluit om de boekingen van de graven in het vervolg om de 25 jaar plaats te laten vinden, werd in het begrafenisreglement van 1774 herbevestigd. De kosten voor het (over)boeken, ook al van kracht in 1752, kwamen voor rekening van de eigenaar en bedroegen zoals gezegd 1,5 gulden voor een graf en 3 gulden voor een kelder. Wanneer een grafeigenaar zou komen te overlijden zonder rechthebbenden na te laten, of zou verzuimen het graf over te laten boeken, dan zou het graf aan de kerk toekomen. De rentmeester moest er dan zorg voor dragen dat dit, onder vermelding van de laatste begraafdag, in de graflegger werd genoteerd. Niet zelden liet hij dan ook noteren dat het graf vol was. Tot 25 jaar na de bijzetting van de laatste eigenaar moest het graf onaangeroerd blijven. Als men een termijn van 50 jaar wenste, moest men ook dubbele grafrechten betalen. Was het graf vol, dan werd dit in de graflegger genoteerd. Voordat een graf of kelder weer verkocht mocht worden, moest het door de grafmakers geruimd worden. In tegenstelling tot de graven, vervielen de zerken niet aan de kerk, maar konden deze door de erfgenamen van de laatste eigenaar verkocht worden. Dit gold overigens niet voor de plavuizen die op het graf lagen, die bleven eigendom van de kerkfabriek. In 1787 publiceerde de magistraat een nieuw begrafenisreglement. Voor wat betreft de bovenstaande punten verschilde dit reglement niet van dat van 1774.

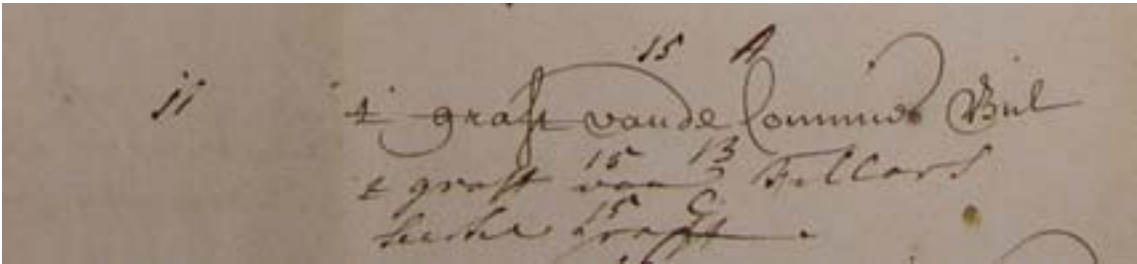
Het einde van de grafregistratie. Het eerder genomen besluit om elke 25 jaar een nieuwe graflegger te laten maken, leidde in 1779 en 1804-1805 tot nieuwe leggers die wat opbouw betreft niet verschilden van de graflegger van 1752-1755. De grote toename in de tweede helft van de achttiende eeuw van kerkgraven in plaats van eigen graven vindt ook zijn weerslag in de grafleggers, die steeds meer lege bladzijden gingen tellen. Op 23 januari 1811 werden de sleutels van de Sint-Jan overgedragen aan de nieuwe bisschop van 's-Hertogenbosch, Mathias Franciscus van Camp.⁵³ Los daarvan kwam er in datzelfde jaar een einde aan het begraven in de kerken van de stad. Ondanks dat dit in 1813 tijdelijk weer werd toegestaan, is het er nooit meer van gekomen. Met het einde van het begraven in de kerk stierf de grafregistratie een snelle dood. Het Kleine Kerkhof ten zuiden van de Sint-Jan werd door het stadsbestuur aangewezen als begraafplaats voor de particulieren die een eigen graf in de kerk hadden.⁵⁴

⁵² BHIC Plakkaten voor 1795, 2113 (9-11-1774).

⁵³ Portegies 1999, 17. Definitief werd de kerk pas op 11 december 1816 aan de katholieken toegewezen.

⁵⁴ SAH, Nieuw Stadsarchief, 124 (19-3-1811).

6. Het oorspronkelijke registratie-nummer 15 is veranderd in 15A, omdat 15B en 15C erbij kwamen (ASJ 207, 1v). Foto: Auteur.

De grafleggers

De graflegger van 1707

Deze graflegger draagt de titel: *Legger offte memorie van alle de grafften in s^t. jans kerck deser hoofstadt van s' her-togenbosch* (signatuur ASJ 207). Een datering ontbreekt in deze eerste legger. Uit de hiervoor gegeven ontstaansgeschiedenis kan echter worden opgemaakt dat de eerste gegevens vanaf september 1707 in de legger werden opgetekend. Alle veranderingen met betrekking tot het eigendomsrecht die daarna plaatsvonden, werden eveneens hierin genoteerd tot aan het moment dat de tweede legger in 1724 geïntroduceerd werd.

Uit de titel van de legger blijkt dat alle graven die zich in 1707 in de Sint-Jan bevonden – geen enkel uitgezonderd – in de graflegger terug te vinden zijn. Dit betekent dat naast de particuliere graven ook de kerkgraven, die eigendom waren van de kerkfabriek, in de legger geregistreerd werden. Ook de wens van de kerkfabriek om de defecten van yder graft te noteren,⁵⁵ komt in de legger tot uitdrukking (afb. 7). De graven zijn in de legger genummerd van 1 t/m 511. Deze nummering moest uiteraard ook aan de graven in de kerk toegekend worden. Dit gebeurde door het registratienummer in de zerk van het corresponderende graf te kappen. Ten onrechte suggereert de nummering in de legger dat er in 1707 511 graven in de kerk lagen. Het aantal was in werkelijkheid groter, want sommige nummers hadden A-, B- of zelfs C-nummers. Deze nummers deden meestal op een later tijdstip hun intrede, wanneer er nieuwe graven bijkwamen in de buurt van het graf dat het oorspronkelijke registratienummer droeg. Een voorbeeld hiervan vinden we bij het registratienummer 15 in de onderstaande afbeelding. Dit nummer werd tussen 1707 en 1724 veranderd in het 15A, toen er twee nieuwe graven (15B en 15C) bij in de buurt kwamen te liggen⁵⁶ (afb. 6). Het kwam echter ook voor dat al bij de registratie in 1707 sprake was van een A- en een B-nummer, zoals bij de nummers 216A en 216B het geval is⁵⁷ (afb. 8).

Behalve de registratienummers boven de gegevens over de eigenaren van het graf, staat er in veel gevallen direct links daarvan nog een nummer. Dit volgnummer, dat waarschijnlijk pas na 1707 werd genoteerd, geeft aan hoeveel particuliere graven zich op dat moment in de kerk bevonden. Hetzelfde werd gedaan bij het tellen van de kerkgraven. In dat geval werd het volgnummer helemaal links op de bladzijde genoteerd.

De volgorde waarin de graven in de legger staan genoteerd is niet willekeurig. De opsteller van het register volgde een 'logische' route door de kerk bij het registreren van de graven. In de legger vindt dit zijn weerslag in de onderverdeling van de graven in locatieaanduidingen. Zo bevonden de graven met de registratienummers 435 t/m 466 zich in 1707 in Den Buijck van de kerck van den grooten orgel aff.⁵⁸ Het is deze onderverdeling in locatieaanduidingen die van groot belang is bij het onderzoek – verderop in deze bijdrage – naar de historische locaties van de graven en de identificatie van de zerken.

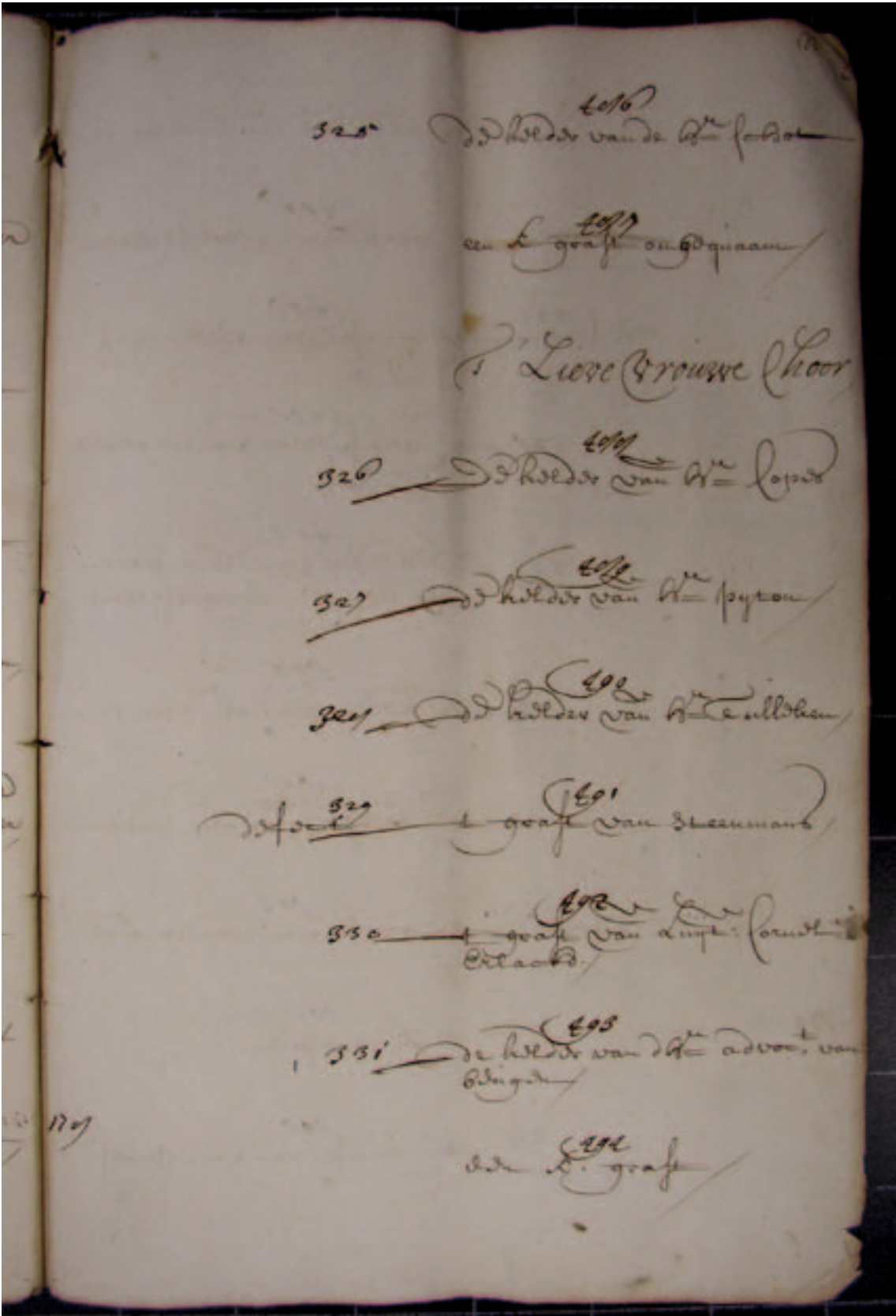
⁵⁵ ASJ 1 (29-4-1707).

⁵⁶ ASJ 207, 1v.

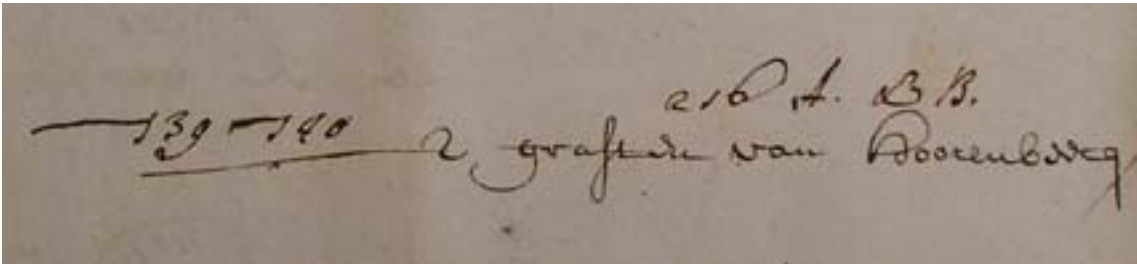
⁵⁷ ASJ 207, 10v.

⁵⁸ ASJ 207, 19r-20v.

7. Graflegger van 1707, Oud 486-492.
Foto: Auteur

8. Hier was oorspronkelijk al sprake van de registratienummers 216A en 216B (ASJ 207, 10v). Foto: Auteur.

De locatieaanduidingen per groep graven voor de omnummering

Oud 1-75	Zuijt zijde
Oud 18-24	Zuijder deur
Oud 76-203	Tweede gangh van de zuijder zijde van de vundt aff
Oud 204-217	Aghter het groot choor
Oud 218-220	Int kraenkinders choorken
Oud 221-225	Noort Zijde in de Choorties
Oud 226-302	Noort zijde i [eerste] ganck
Oud 263-277	Aen de noort deur
Oud 302-415	Noort zijde 2 ^e ganck
Oud 416-434	Voor t hoogh choor
Oud 435-466	Den buijck van de kerk van den grooten orgel aff
Oud 467-477	Op t hoogh choor
Oud 478-487	Onder de trap van t hoogh choor
Oud 488-511	t Lieve vrouwe choor

De graflegger van 1724

Deze graflegger draagt de titel: Register van de Gravften in de Jans Kerck, Kruijs- en Geertruijkerkken gevonden. 1724 (signatuur ASJ 208). Uit de titel blijkt dat het ontstaansjaar 1724 was en dat naast de registratie van graven in de Sint-Jan ook die van de graven in de Kruisbroederskerk en de Geertruierk is opgenomen.

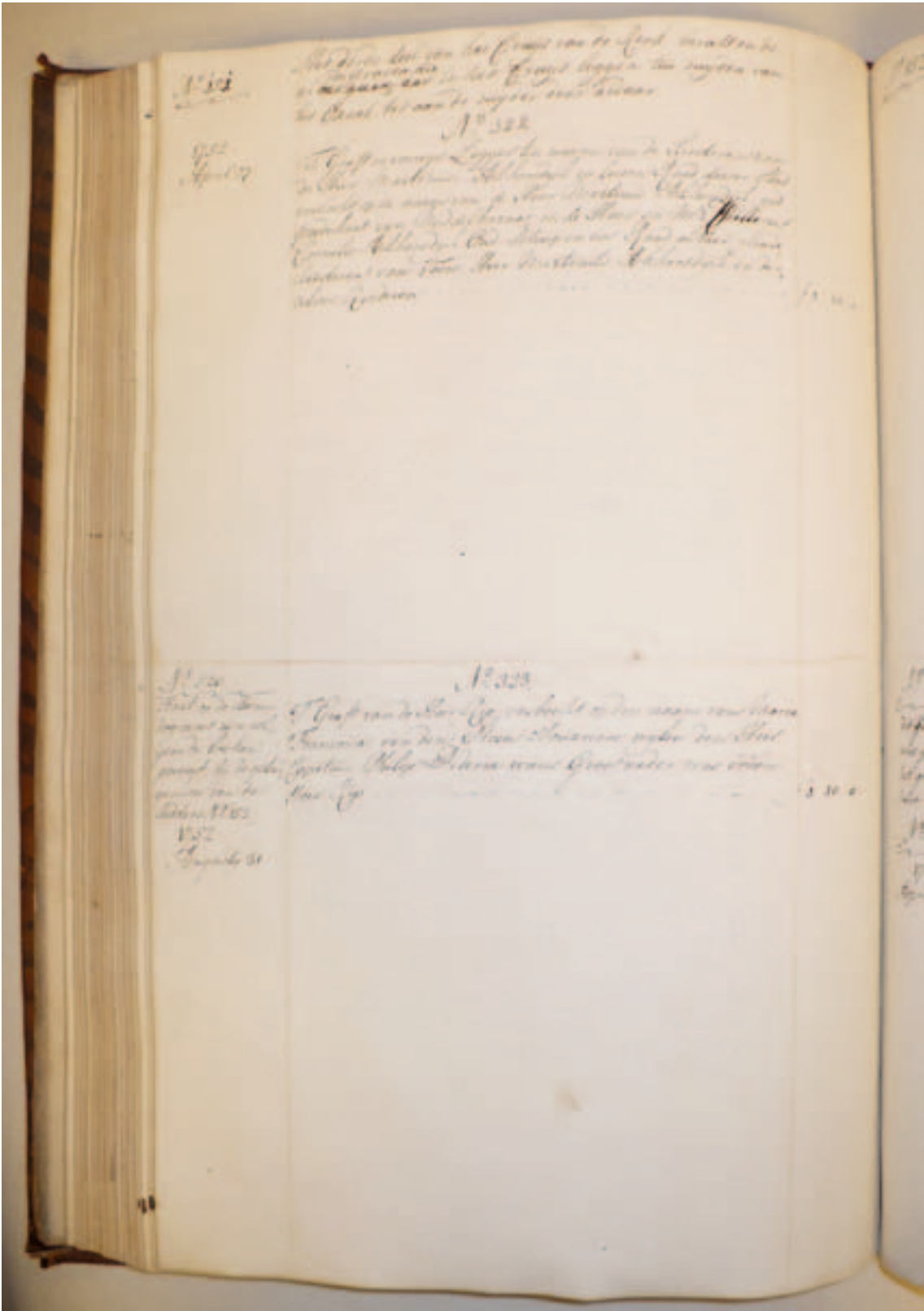
De nummering 1 t/m 511, die op de graven in de legger van 1707 van toepassing was, geldt ook in deze legger. Wat ontbreekt zijn de aparte nummeringen voor de particuliere- en de kerkgraven. Omdat de graven dezelfde zijn als in de vorige legger, geldt ook hier dat er A-, B- en C-nummers voorkomen. Ook de locatieaanduidingen uit de eerste legger zijn in dit nieuwe register opgenomen. Wat verder direct opvalt aan de legger is dat de graven niet in een doorlopende lijst worden gepresenteerd, zoals in de eerste legger het geval was, maar dat er in de regel maar twee graven per bladzijde worden opgetekend. Deze ruimere opzet droeg niet alleen bij aan een grotere overzichtelijkheid, maar gaf de opsteller van de legger meer ruimte om latere overboekingen en opmerkingen toe te voegen. De overboekingen, die in deze legger veelvuldig voorkomen, werden consequent voorzien van het bedrag dat ermee gemoeid was.

De graflegger van 1752-1755

Deze graflegger draagt de titel: Quohier der grafsteden binnen de Kerken tot 's Hertogenbosch, geformeert uit hoofde van de resolutie van de Magistraat der Stad 's Bosch in dato den 21 Julij 1755 door M' Johan Hendrik van Heurn, Rentm' der Voorschreeve Kerken (signatuur ASJ 209). De legger is ontstaan in de periode 1752-1755. Evenals de legger van 1724 bevat deze legger de boekingen van de graven uit de Sint-Jan, de Kruisbroederskerk en de Geertruierk. Daarnaast is er ook in opgenomen het al genoemde Extract uit het Register der resolutien der Scheepenen, Geworenen en Raden der Hoofstad s' Hertogenbosch.

De graven zijn genummerd van 1 t/m 657. Het betreft hier de nieuwe nummering zoals deze in 1755 doorgevoerd werd. De oude nummers, voor zover deze bekend waren, staan evenals de datum waarop de (over)boeking van het graf plaatsvond, in de linkermarge. In de rechtermarge staan de kosten voor de boekingen genoteerd, die even hoog waren als in 1724 (afb. 9).

9. Graflegger van 1752-1755. Nieuw 322-323.

De locatieaanduidingen per groep graven na de omnummering ⁵⁹ .	
Nieuw 1-24	Groote Choor. Beginnende aan het Oost Eynde van het Choor reij voor reij af van het noorden naar het Zuiden tot aan het Oxaal
Nieuw 25-55	Lieve Vrouwe Choor. Van daar vervolgen de nummers in het L: Vrouwe Choor beginnende aan het Oosten reij voor reij af tot aan het Coper hek, alles binnen de pijlaren aldaar, en kan tusschen die pijlaaren nooit begraven worden als zijnde daar onder Fundament
Nieuw 56-78	In den gang tusschen het L: Vrouwe Choor en den Omloop van het groote Choor beginnende aan de ooszyde tot aan het copere hek daar onder gecomprenheerte de graven tusschen de pijlaaren van deeze gang en den omloop van het Choor geleege
Nieuw 79-227	Den Omgang of Omloop van het groote Choor beginnende aan de Noordzijde van het Choor, aan het kopere Hek, en lopende rontsom het Choor de Capellen agter het Choor op zijn plaats daar mede in begreepen tot aan het Copere Hek aan de zijdzijde van het gemelte Choor
Nieuw 228-247	Den Zuijderlijksten Gang van het Choor beginnende aan het Copere hek bij Bax Choojtje reij voor reij af tot aan het deurtje van de Diaconije
Nieuw 248-358	Het Krujis van de Kerk verdeelt in drie deelen
Nieuw 248-299	Eerstelijk van de Noorderdeur over de Huijzinge van den Heere Commandeur reij voor reij af beginnende van de Oostzijde tot aan het Oxaal toe
Nieuw 300-321	Het tweede deel bevat de breete van het Oxaal of onder de Coepel, tot het schip van de Kerk toe
Nieuw 322-358	Het derde deel bevat de graaven in het Cruijs leggende ten zijden van het Oxaal tot aan de Zuijderdeur toe
Nieuw 359-401	Den Buitensten Gang ten noorden van het Schip van de Kerk, beginnende aan het Kruijs van de Kerk, en lopende tot aan het Spel het Oordeel genaamt
Nieuw 402-469	Den binnenste Noordergang van het Schip van de Kerk beginnende aan het Kruijs van de Kerk, en lopende van daar naar de Deur van het Auditorium
Nieuw 470-546	Den binnenste Gang ten Zijden van de Schip van de Kerk beginnende aan het Cruijs van de Kerk en lopende naar de Doop Vunt
Nieuw 547-600	Den buijtenste Gang ten Zijden van het Schip van de Kerk beginnende van het Kruijs van de Kerk, en lopende naar de Doop Vunt toe aan
Nieuw 601-657	Het Schip van de Kerk beginnende aan de Coepelen lopende naar den grooten Orgel

De graflegger van 1779
Deze graflegger draagt geen titel (signatuur ASJ 210). Het ontstaansjaar is 1779. De inrichting van de legger komt exact overeen met die van de legger van 1752-1755.

De graflegger van 1804-1805
Deze graflegger draagt de titel: Legger der Graaven, en Grafkelders, in de kerken binnen de stad s, Hertogenbosch, waar van de verboekingen zijn gedaan in den jaare Agtien hondert en vier, van Primo November 1804 tot 1 februarij 1805 daar toe door den Rentmeester gevaceert (signatuur ASJ 211). Uit de titel blijkt de ontstaansperiode 1804-1805. De inrichting van de legger komt op één aspect na overeen met die van de vorige twee leggers: het oude registratienummer ontbreekt hier.

⁵⁹ De locatieaanduidingen zijn deels overgenomen uit de Ordre zoo als de Nummers in dit Quohier in de Kerken loopen, afkomstig uit de inleiding van de graflegger, en deels uit het gedeelte van de legger waar de grafregistratie is opgetekend, om een zo compleet mogelijke omschrijving van de locatie te geven.

Grootscheepse zerkverplaatsingen in de negentiende eeuw

Het verbod op het begraven in de Sint-Jan zorgde ervoor dat de grafzerken niet langer meer dienden als deksteen van een graf met een vaste plek in de kerk, maar vervielen tot vogelvrije objecten waarmee naar hartenlust kon worden geschoven. Gelukkig vonden de grootscheepse zerkverplaatsingen pas na 1821 plaats, toen Martini zijn plattegrond reeds vervaardigd had.

Op de plattegrond van Martini staan 364 zerken, drie epitafen en een graftombe aangegeven. Hoewel Martini verzuimde een flink aantal kleine, beschadigde en inscriptieloze grafzerken op de plattegrond weer te geven, is deze toch van onschatbare waarde voor het onderzoek naar de oorspronkelijke locaties van de graven in de Sint-Jan (afb. 2). De situatie die Martini in 1821 schetste, was, zo blijkt uit de locatieaanduidingen in de grafleggers, grotendeels identiek aan de situatie aan het begin van de achttiende eeuw, een aantal latere toevoegingen en verplaatsingen van zerken daargelaten. Uit het onderzoek naar de locatieaanduidingen in het Obituarium en het Anniversarium blijkt dat ook de kans groot is dat de oudere zerken in 1821 nog grotendeels op hun oorspronkelijke plek lagen.⁶⁰ Toen Martini in 1843, na een langdurig verblijf in Amerika, weer terugkwam in de Sint-Jan bleek dat het grootste gedeelte der zarken, zoo niet alle, verlegd waren geworden; zoodat sommige, vooral die welke in en om het groot koor gelegen waren, zich op geheel andere en verwijderde plaatsen bevinden, en, bijzonderlijk, in de buitenste gaanderijen overgebracht waren geworden. Volgens de koster van de Sint-Jan was dit reeds verscheiden jaren geleden gebeurd, bij gelegenheid van het herstellen der vloer in opruiming en met aarden aanvulling der onder de zarken gelegen grafkelders.⁶¹

In de kerkrekeningen kunnen we zien dat met name in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw veel zerken werden verplaatst. Het betreft hier de zerken in de zuidelijke schipzijbeuken, het zuidtransept en de zuidelijke koorzijbeuken. In 1839 werden alle zerken op het koor, bij het vernieuwen van de vloer aldaar, verplaatst. In datzelfde jaar en het jaar erop werden veel grafkelders in de kerk verwijderd of volgestort.⁶²

In 1893 volgde een nieuwe, omvangrijke reeks zerkverplaatsingen. Nu waren de zerken in de noordelijke schipzijbeuken, het noordtransept, de noordelijke koorzijbeuken, de viering en het middenschip aan de beurt. De grafzerken in de straalkapellen werden tussen 1890 en 1910, tijdens herstelwerkzaamheden aan de kapellen in de directe omgeving hiervan, dat wil zeggen in de kooromgang, neergelegd.⁶³

In de periode tot 1811, waarin de Sint-Jan nog als begraafplaats diende, moest er keer op keer onderhoud aan de kerkvloer worden gepleegd. Doordat veel graven niet altijd op deugdelijke wijze werden dichtgemaakt, kwamen veel zerken en plavuizen scheef te liggen en verzakte menig graf op momenten van hoogwater. De herstellingen en de daarmee gepaard gaande zerkverplaatsingen hadden tot doel om voor eens en voor altijd af te rekenen met deze problemen. Het ligt dan ook voor de hand dat de graven en kelders in de kerk werden geruimd en op zodanige manier met aarde en puin gevuld dat verzakkingen niet meer voor zouden komen. De grootscheepse aanpak bracht met zich mee dat veel zerken en plavuizen tegelijkertijd van hun eigenlijke plek werden weggehaald. Omdat bovendien de wens bestond om de zerken op een esthetische manier, zoveel mogelijk recht achter elkaar liggend van oost naar west, te groeperen betekende dit dat de meeste zerken niet op hun oorspronkelijke plek werden teruggelegd.

⁶⁰ Peeters, 178 merkt ten onrechte op dat de locaties van de zerken in 1821, gezien de vele voorafgaande werkzaamheden in de zeventiende en achttiende eeuw, waarschijnlijk niet meer de oorspronkelijke waren.

⁶¹ Handschrift Martini, fol. 3v.

⁶² Peeters, 177–178, 180.

⁶³ Peeters, 178.

De grafzerken in de twintigste eeuw

In 1912 verscheen de publicatie van C. F. Xav. Smits over de grafzerken van de Sint-Jan. In het kerkarchief van de Sint-Jan bevindt zich een kladversie van een plattegrond van de kerk met daarop aangegeven de locaties van de door Smits vermelde zerken.⁶⁴ Naar alle waarschijnlijkheid werd deze plattegrond, waarvan de maker niet bekend is, vervaardigd ten behoeve van het onderzoek naar de grafzerken waarvan de publicatie van Smits het eindresultaat is. Om deze reden wordt hij hier alsook bij de beschrijvingen van de zerken de ‘plattegrond van Smits’ genoemd. Vergelijken we de plattegrond van Smits met die van Martini, dan blijkt duidelijk dat de negentiende eeuw met recht de periode van de grootschalige zerkverplaatsingen genoemd mag worden. Slechts weinig zerken waren in 1912 nog op de plek terug te vinden die Martini in 1821 aanwees. Leggen we de plattegrond van Smits daarentegen naast de huidige plattegrond, dan blijkt dat er in de afgelopen eeuw aanzienlijk minder zerken verplaatst zijn dan in de honderd jaar ervoor. Dit is niet verwonderlijk. De noodzaak om zerken te verplaatsen was immers niet groot meer.

Twintigste-eeuwse plattegronden

Behalve de plattegrond van Smits bevinden zich in het kerkarchief van de Sint-Jan ook plattegronden uit 1947, 1978 en 1991.⁶⁵ Het Stadsarchief’s-Hertogenbosch bewaart in de Collectie Roelands nog enkele (deel)plattegronden van (kort) na 1964–1965.⁶⁶ Bovendien vervaardigde Jan Michels eind jaren tachtig, begin jaren negentig een plattegrond met alle zerken die voor aanvang van het onderhavige project bij hem bekend waren.⁶⁷

De plattegrond uit 1947 is vrijwel identiek aan die van Smits. Oftewel, tussen 1912 en 1947 werden slechts sporadisch zerken verplaatst, al zijn er zijn enkele uitzonderingen. Een daarvan is de zerk van Johannes Cock (134). Deze zerk, die lange tijd op het graf van de ‘Non van Oirschot’, Maria Margaretha van Valckenisse, had gelegen, werd in 1926 van de noordelijke binnenzijbeuk van het schip naar de doopkapel verplaatst.⁶⁸ Een andere uitzondering vormt de zerk van Gherardus de Eyck (364), die op 29 december 1925 werd opgegraven in de Sacramentskapel en verplaatst naar zijn huidige plek in de zuidelijke travee van het zuidtransept, voor de Antonius-kapel.⁶⁹ Overigens vonden er in 1982 wederom opgravingen in de Sacramentskapel plaats; daar komen we nog op terug.

De plattegronden uit de collectie Roelands werden in de periode 1964–1965 vervaardigd. Hierop zijn de contouren van de zerken aangegeven, een aantal registratienummers en afmetingen van de zerken zijn later toegevoegd.⁷⁰ Op het eerste gezicht wijken de locaties van de zerken nauwelijks af van die op de plattegrond van 1947.

De plattegrond van 1978 geeft niet alle zerken die in de kerk liggen. Bovendien toont hij bij enkele zerken vrijwel zeker een onjuiste locatie. Zo wordt de genoemde zerk van Johannes Cock (134) in 1978

⁶⁴ ASJ tekeningenarchief 2.45.

⁶⁵ ASJ tekeningenarchief 2.45.

⁶⁶ SAH Collectie Roelands, 213.

⁶⁷ Jan Michels heeft deze voor dit project ter beschikking gesteld. Het betreft hier zerken die Smits in 1912 al noemde, aangevuld met door Michels aangetroffen zerken die niet bij Smits voorkwamen, waarbij opgemerkt dient te worden dat verschillende zerken die Smits noemde, door Michels niet meer werden aangetroffen.

⁶⁸ ASJ Stukken Mosmans. Zie de bijdrage van Schuttelaars, p. 81–85, met een tweetal plattegronden van Mosmans betreffende de opgravingen in de doopkapel.

⁶⁹ Peeters, 172. Zie de bijdrage van Schuttelaars, p. 80–82, met een plattegrond van Mosmans betreffende de opgravingen in de Sacramentskapel.

⁷⁰ Op geen van de plattegronden worden de zerken in de kooromgang getoond.

nog in de noordelijke binnenzijbeuk van het schip, in de tweede travee vanaf het westen gesitueerd, terwijl de zerk al in 1926 was verplaatst naar zijn huidige plek in de doopkapel.

Jan Michels voorzag op zijn plattegrond de zerken van het nummer dat ze bij Smits hebben, maar als ze bij Smits niet voorkwamen, nummerde hij ze op eigen wijze.⁷¹ Op basis van de plattegrond van Michels liet het kerkbestuur in 1991 een plattegrond vervaardigen waarop de zerken een geheel nieuw nummer kregen. Die nummering is echter nooit toegepast binnen enig zerkenonderzoek.

Zerkverplaatsingen tijdens de tweede restauratiecampagne

Op zowel de plattegrond van Michels als die van 1991 liggen de zerken op hun huidige locaties. Vergelijken we deze plattegronden echter met die van 1947 en 1964-1965, dan blijken er enkele tientallen zerken verplaatst te zijn. De meeste van deze verschuivingen vonden plaats in de periode 1981-1983, tijdens de tweede restauratiecampagne van de Sint-Jan (1961-1985). In 1981 werd de vloer van het middenschip opengebroken om er een betonvloer te storten en elektrische vloerverwarming aan te leggen. De zerken in het middenschip werden elders in het middenschip of in een van de binnenste schipzijbeuken neergelegd.⁷² Zeker dertien zerken zijn op deze manier verplaatst.⁷³

In 1982 werd in de Sacramentskapel warmwater-vloerverwarming aangelegd. Ook hier werd de vloer opengebroken om beton te kunnen storten. Er werden enkele grafzerken gevonden, die vervolgens elders in de kerk werden gelegd.⁷⁴ Zeker twee zerken werden verplaatst naar de noordelijke buitenzijbeuk van het koor, de eerste travee vanaf het transept. Een drietal andere zerken kwam in of net voor de eerste noordelijke straalkapel vanaf het transept te liggen. Vergelijken we de toen gebruikte plattegrond (afb. 10) met die van Martini dan blijkt dat de locatie van de zerken in grote lijnen overeenkomt, al moet gezegd worden dat de nauwkeurigheid bij Martini hier en daar te wensen overlaat.

Voorafgaand aan de bouw van een nieuw liturgische centrum in 1983 werd een groot aantal zerken verplaatst die in de viering van de kerk lagen.⁷⁵ De meeste kregen een nieuwe plek in de viering. Een viertal zerken werd echter in de noordelijke buitenzijbeuk van het koor, in de tweede travee vanaf het transept neergelegd.

Naast de genoemde verschuivingen werden tijdens de tweede restauratiecampagne nog enkele zerken verplaatst, onder meer enkele bijzondere zerken naar plekken waar niet of nauwelijks wordt gelopen.⁷⁶

Na de tweede restauratieperiode zijn tot op heden in de Sint-Jan geen grafzerken meer verlegd.

Plavuizen op het graf

Het onderhoud aan de kerkvloer is in de verschillende bijdragen al aan de orde gekomen. Het blijkt dat met name in de protestantse periode door de kerkfabriek tal van maatregelen werden genomen die bij moesten dragen aan een betere conditie van de vloer. Deze maatregelen varieerden van het door de grafeigenaren mee laten betalen aan het herstel van de graven en de zerken, tot het keer op keer aan-schaffen van plavuizen die ter vervanging dienden van beschadigde zerken en andere vloerstenen.

In de stadsresoluties en de kerkrekeningen zijn tal van voorbeelden te vinden van plavuisaankopen. Zo werd er in 1751 een partij van maar liefst 1000 blauwe Namense steenen van 14 duymen in ’t vierkant gekocht.⁷⁷ In 1769 kocht de kerkfabriek zelfs een partij van 3000 Brabandsche of Brusselsche steenen aan.⁷⁸ Behalve deze grote partijen kocht de kerkfabriek regelmatig kleinere aantallen stenen, die lang niet allemaal van een-zelfde grootte waren. In 1771 kocht de kerkfabriek nog *eenige steenen zoo groote als kleijnen*.⁷⁹

De aanschaf van nieuwe plavuizen ging uiteraard gepaard met de verwijdering van de ondeugdelijke stenen. Niet zelden gebeurde het dat oude, voor de kerk onbruikbare stenen werden verkocht of voor andere doeleinden werden ingezet. Zo verzochten de kerkmeesters in 1752 om *eenige stucken blauwe steenen uytegevallen ter occasie van het verleggen van de vloer in de groote kerk om deselve te gebruyken tot kantstucken van het straat-wegjen het geene langs het zuydoosten van de kerk stond gemaakt te worden*.⁸⁰

Genummerde plavuizen

Door de vele verschillende plavuizen, en de ongestructureerd liggende grafzerken zag de kerkvloer er, tot de grootscheepse vloerherstellingen van de negentiende eeuw, als een fraai geschakeerde lappen-deken uit. De vloer was en is nog steeds bezaaid met zerken en plavuizen die in soort, kleur, grootte en kwaliteit van elkaar verschillen. Verder onderscheidt een groot aantal plavuizen zich op een andere manier van de rest. Zo is op tientallen plavuizen een inscriptie zichtbaar.⁸¹ Opschriften van enkele kapitalen betreffen zeer waarschijnlijk steenmerken of merktekens van steenhandelaren. Daarnaast liggen er verspreid door de kerk ettelijke tientallen plavuizen waarop een nummer is uitgehakt. Hoeveel dat er precies zijn, moet nog uitgezocht worden. Wel zijn de 35 plavuizen die tot nu toe zijn geregis-treerd, aan een nader onderzoek onderworpen om de functie van de nummers te achterhalen.⁸²

De functie van de genummerde plavuizen

De op de grafzerken aanwezige nummers waren, zoals is gebleken, registratienummers die met de omnummering van 1755 in de zerk werden gekapt. Zou het bij de plavuizen eveneens om registratie-nummers gaan, dan zou dit betekenen dat de plavuizen dezelfde functie vervulden als de grafzerken, namelijk als deksteen van een graf of kelder. In dat geval lag er op een graf geen zerk, maar een aantal plavuizen, waarvan er één genummerd werd. Dit wordt overduidelijk bevestigd door een bepaling die onder artikel 56 is opgenomen in het Reglement op de begraafnissen van 1774 dat voor het opligten en wederom toelleggen der zarken een bedrag van 8 stuivers betaald moest worden, terwijl ingeval het *Graf met plavuizen gedekt* is voor het toelleggen van het *geheele Graf* 10 stuivers werd gerekend,⁸³ en dit werd in verschillende reglementen

⁷⁷ SAH OSA 372 (21-3-1751).

⁷⁸ ASJ 4 (17-4-1769).

⁷⁹ ASJ 4 (15-4-1771).

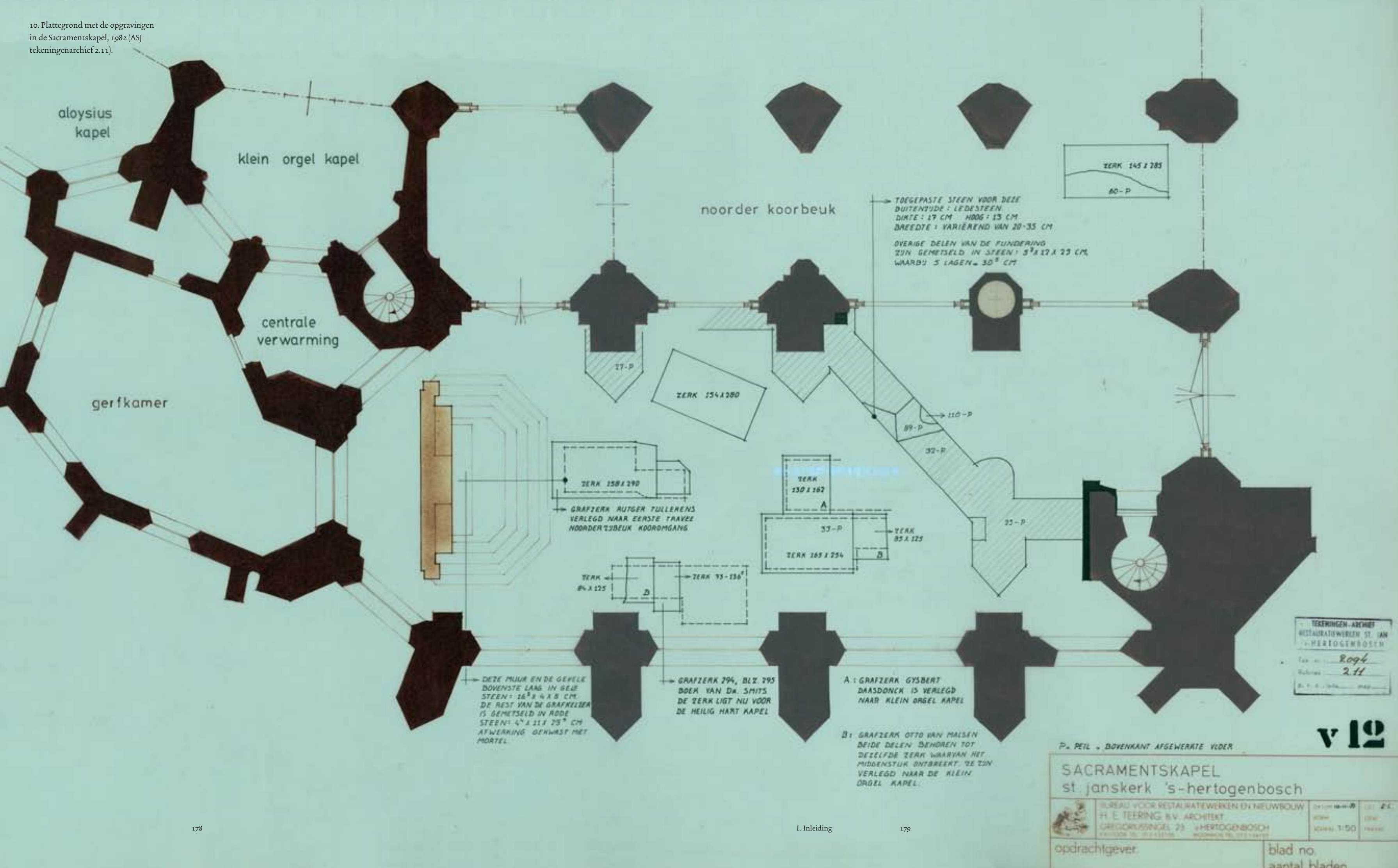
⁸⁰ SAH OSA 372 (31-7-1752).

⁸¹ Zie de bijdrage van Tummers, p. 110, waar sprake is van het grote aantal graftegels met kleine inscripties die zich in de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel bevinden.

⁸² De nummers zijn 125, 127, 131, 144, 145, 207, 208, 218, 226, 287, 288, 300, 325, 348, 349, 387, 396, 399, 419, 423, 429, 434, 443, 481, 492, 549, 559, 565, 571, 595, 597, 602, 645, 649 en 657.

⁸³ BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774).

10. Plattegrond met de opgravingen in de Sacramentskapel, 1982 (ASJ tekeningenarchief 2.11).

11.Registratienummers die door verschillende handen zijn aangebracht. Foto: Auteur.

herhaald. Deze theorie gaat echter alleen op wanneer de registratienummers op de plavuizen niet al aan grafzerken zijn toegekend. Voor 30 van de 35 registratienummers geldt dit inderdaad. Van de resterende vijf nummers komt er één (287) ook op een grafzerk (490) voor. In de leggers van 1779 en 1804–1805 komt het nieuwe registratienummer 287 abusievelijk twee keer voor. Het is niet uitgesloten dat de plavuis op basis van deze fout voorzien werd van dat registratienummer.⁸⁴ De resterende vier registratienummers kunnen wel in verband gebracht worden met zerken die nu nog in de kerk liggen.

Van de 657 nieuwe registratienummers die in de leggers vanaf 1752–1755 voorkomen, is van 390 bekend bij welke grafzerk ze hoorden. Van de overige 267 nummers is geen grafzerk bekend. Een willekeurig registratienummer zal dus eerder in de groep van 390 nummers zitten, dan in de kleinere groep van 267 nummers zonder zerk. Omdat nu verreweg het grootste gedeelte van de nummers op de plavuizen binnen de groep van 267 registratienummers valt, mag duidelijk zijn dat er op de plavuizen geen willekeurige nummers staan, maar dat het wel degelijk om nieuwe registratienummers gaat. Dit betekent dat de genummerde plavuizen dienden om een graf aan te duiden.

Datering van de registratienummers

Zoals al is opgemerkt, werden de registratienummers op de zerken in 1755 door meester steenhouwer Abraham de Mol aangebracht, wat de grote mate van uniformiteit in de schrijfwijze verklaart. De nummers op de plavuizen daarentegen zijn door verschillende handen aangebracht. (afb. 11a t/m c). Slechts een enkele keer lijkt het nummer door Abraham de Mol op de plavuis te zijn gekapt, onder andere het geval bij de plavuis met het nummer 145 (afb. 12 a t/m c). Omdat de schrijfwijzen van de registratienummers zo van elkaar verschillen, lijkt het niet aannemelijk dat deze allemaal in 1755 op de plavuizen zijn aangebracht. Het ligt meer voor de hand dat de nummers van na 1755 stammen en dientengevolge door verschillende personen op de plavuizen zijn aangebracht.

Kijkend naar de geschiedenis van de kerkvloer is de reden voor het bestaan van genummerde plavuizen niet moeilijk te geven. Elke grafzerk die om wat voor reden dan ook van zijn oorspronkelijke graf werd verwijderd, werd vervangen door een andere zerk of een of meer plavuizen. Deze moesten vervolgens omwille van een deugdelijke grafregistratie voorzien worden van een registratienummer.

In periodes waarin veel herstelwerkzaamheden aan de kerkvloer plaatsvonden, zullen er meer genummerde plavuizen bijgekomen zijn dan op andere momenten. Wat dat betreft is de periode 1768–1771 koploper. Er werden toen door hoogwater veel zerken beschadigd en vervangen door plavuizen en dus zullen er substantieel meer plavuizen genummerd zijn dan op andere momenten.

Slotsom

De genummerde plavuizen zijn in het grafzerkenproject lange tijd links blijven liggen vanwege de bestaande opvatting dat de nummers steenmerken of merktekens van steenhandelaren zouden betreffen. Nader onderzoek wees echter anders uit. Pas gedurende de realisatiefase van dit project werd duidelijk wat voor waarde deze plavuizen voor het onderzoek hebben. Het was toen echter niet meer mogelijk om de plavuizen een volwaardige plaats in de publicatie te geven en, net als de grafzerken, in de nummering van de zerken op te nemen.⁸⁵ Het bovenstaande is een poging om het belang van de genum-

12. Plavuis (Nieuw 145), zerk 90 (Nieuw 415) en zerk 495 (Nieuw 154). Registratienummers van de hand van Abraham van Mol.

merde plavuizen voor de begraafgeschiedenis van de Sint-Jan duidelijk te maken. De conclusies ervan zijn echter gebaseerd op de eerste 35 gevonden plavuizen met een nummer. Een inventarisatie van het volledige bestand is van groot belang om deze conclusies te controleren. Als het resultaat eenduidig is, kan ook de geschiedenis, inclusief eigendomsrecht en voormalige locaties, van de afzonderlijke plavuizen geschreven worden.

De geschiedenis van de zerken: terug in de tijd

De basis van het onderhavige onderzoek wordt gevormd door de zerken die nu nog in de Sint-Jan liggen. Toen Jan Michels vijftientig jaar geleden de eerste stappen zette, gaf hij aan dat er bij het onderzoek naar de geschiedenis van de zerken uitgegaan moest worden van de zerken die op dat moment nog in de kerk lagen. Waarschijnlijk is hij na de bestudering van de vijf grafleggers tot deze afbakening gekomen.

Naast gegevens die betrekking hebben op de zerken die nu nog in de kerk liggen, bieden de grafleggers een grote hoeveelheid puzzelstukjes die, mits juist neergelegd, graven en kelders in beeld brengen waarvan de zerk (of de plavuis) niet meer bestaat en waarover eigenlijk ook nauwelijks meer iets in andere bronnen is terug te vinden. Dit maakt Michels’ keuze om zich te beperken tot de nog aanwezige zerken begrijpelijk.Deze beperking lijkt wellicht een poging om het onderzoek naar de geschiedenis van de zerken eenvoudiger te maken. Hoe minder ruis, des te beter het signaal. De realiteit is echter anders. Om de puzzel te kunnen maken en uiteindelijk te kunnen begrijpen, moeten immers alle beschikbare stukjes op de juiste plek gelegd worden. Daarom moeten ook de gegevens die niet bijdragen tot het achterhalen van de geschiedenis van de nog aanwezige zerken, in het onderzoek worden meegenomen worden. Men dient te voorkomen dat achteraf blijkt dat bijvoorbeeld twee puzzelstukjes op dezelfde plek liggen. Bovendien kunnen gegevens die er ogenschijnlijk niet toe doen, tot andere resultaten leiden.

In de volgende paragrafen zal worden ingegaan op de werkwijze en de daarbij genomen beslissingen die geleid hebben tot een puzzel die inmiddels voor een aardig deel gelegd is.

Bronnen van informatie

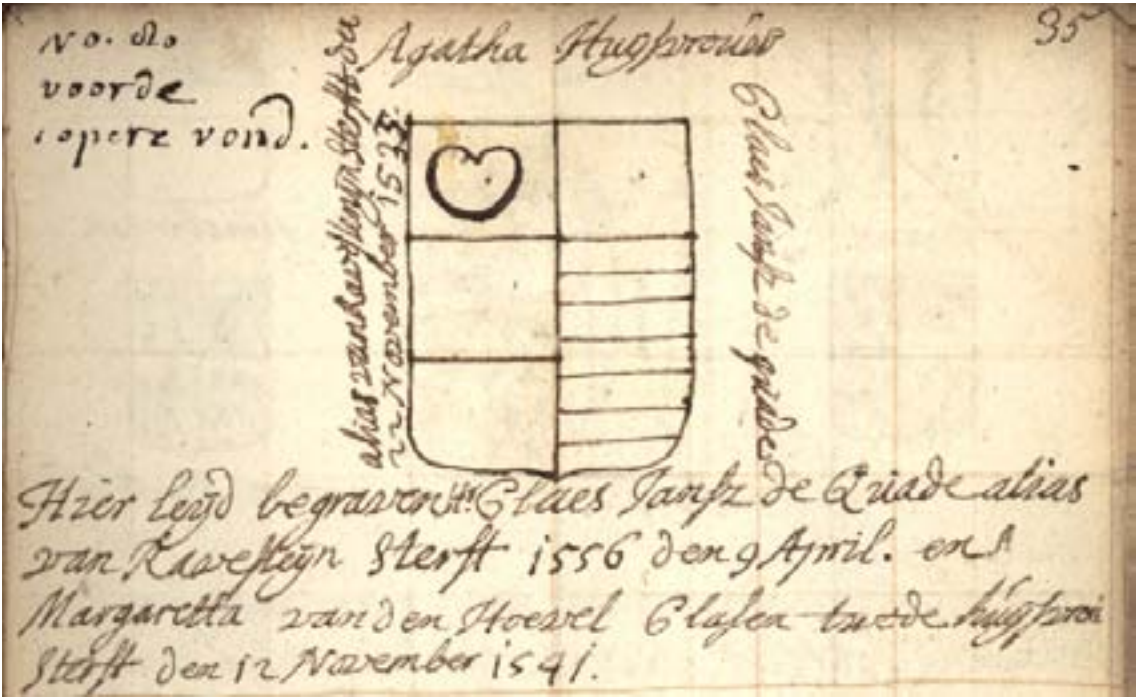
Uitgaande van de zerken. De grafzerken, 509 in totaal, vormen het grootste deel van de 520 objecten die hier aan de orde komen. Onder de grafzerken bevindt zich een aantal zerken of fragmenten daarvan die oorspronkelijk bij elkaar hoorden. Een achttal zerkfragmenten vormden oorspronkelijk vier aparte zerken die in de loop van de tijd zijn gebroken.⁸⁶ Daarnaast liggen er acht zerken in de kerk waarvan ook de ingangssteen bewaard is gebleven.⁸⁷ Ten slotte is er de grafzerk van Jacob van Balen (329), die ooit vergezeld werd van een epitaaf (238) die ook nu nog in de kerk hangt. Het mag duidelijk zijn dat er ook zerkfragmenten in de kerk liggen waarvan geen completerend stuk meer aanwezig is. Ook liggen er ingangsstenen in de kerk waarvan de bijbehorende zerk ontbreekt, en andersom. Uit de beschrijvingen

niet alleen een omnummering van de zerken tot gevolg hebben, maar tevens een te grote ingreep vereisen in het al gereedgekomen tekstmateriaal.

⁸⁶. Daarbij gat het om de volgende tweetallen: 20/62, 26/281, 212, 248/363, 212/378.

⁸⁷. Deze hebben elk een eigen nummer (zerk–steen): 151/153, 287/489, 328/247, 356/341, 392/418, 409/376, 454/497, 470/509.

13. Handschrift 1709, 35.1: No. 80 voor de copere vond (zerk 216). Particuliere collectie.

en de afbeeldingen van de grafzerken die in de drie volgende delen zijn opgenomen, blijkt dat elke zerk er anders uitziet. De grafzerken variëren van kleine, vrijwel lege zerken tot grote, rijk versierde en van een goed leesbare inscriptie voorziene stenen.

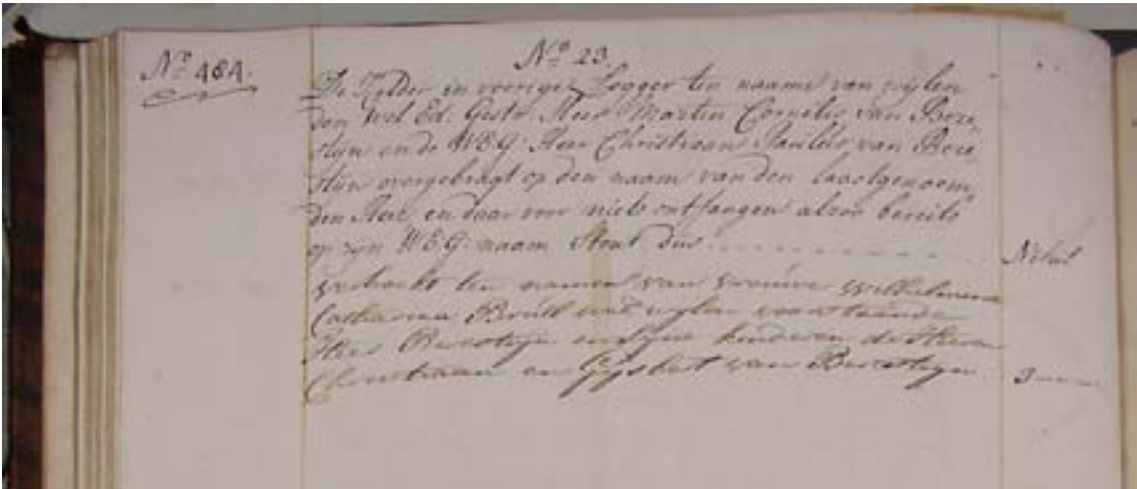
De belangrijkste bron van informatie voor de geschiedschrijving van de zerk is de zerk zelf. Twee aspecten zijn van groot belang voor het onderzoek naar de geschiedenis van een zerk, zijn voormalige eigenaren en locaties: de inscriptie en het registratienummer.

De inscriptie. De meeste zerken zijn voorzien van een inscriptie die vertelt wie er onder de zerk is begraven en wanneer deze persoon is overleden. In dat geval kan de zerk in de regel vanaf het heden tot aan het begin van de achttiende eeuw gevolgd worden. De meeste van deze zerken komen ook in de publicatie van Smits uit 1912 en het handschrift van Martini uit 1821 voor. Van de door hun genoemde zerken is behalve een afbeelding ook de toenmalige locatie bekend.

In een aantal gevallen is het mogelijk om de op de zerk genoemde namen te koppelen aan de grafleggers. Het kwam regelmatig voor dat een bepaalde familie generaties lang hetzelfde graf in bezit had. Een zeventiende-eeuwse familienaam op de zerk komt vaak ook in de achttiende-eeuwse leggers voor. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat enkel de vermelding van dezelfde naam niet voldoende bewijs is om de vermelding in de leggers aan de zerk te koppelen. Hiervoor zijn, zoals verderop zal blijken, meer aanwijzingen nodig. Op basis van de inscriptie is een zerk in de meeste gevallen ook in Handschrift 1709 terug te vinden. Helaas ontbreekt bij deze bron een plattegrond. Een paar keer vermeldt het handschrift de locatie van de zerk of wordt het oude registratienummer genoemd, op basis waarvan een globale locatieaanduiding is te geven. Soms worden beide genoemd (afb. 13). Veel zerken dragen nog de naam van een geestelijke. Een aantal van hen komt ook in het Obituarium en het Anniversarium voor. De waarde van deze twee bronnen voor de plaatsbepaling van de zerken is aan het begin van deze bijdrage al besproken.

Het registratienummer. Een groot aantal zerken draagt nog altijd het registratienummer dat in of na 1755 werd aangebracht. Dit nummer is van groot belang voor de geschiedschrijving van de zerk, omdat de grafleggers van 1752-1755, 1779 en 1804-1805 dezelfde nummering hanteren. Via de grafleggers van 1752-1755 kan in veel gevallen ook het oude registratienummer achterhaald worden, waardoor tevens de gegevens uit de leggers van 1707 en 1724 beschikbaar komen. Op deze manier is het mogelijk om achter de namen van de vroeg achttiende-eeuwse eigenaren te komen. Daarnaast kan uit de locatieaanduidingen in de leggers globaal de plaats van het graf worden afgeleid.

14. ASJ 209 (1752-1755), Oud 484, Nieuw 23 (zerk 476). Foto: auteur.

Uit het bovenstaande blijkt het belang van het registratienummer. Zelfs al is de zerk voorzien van een zeer uitvoerige inscriptie, het registratienummer vormt in heel veel gevallen de verbinding tussen heden en verleden. Ontbreekt het registratienummer, dan blijkt het vaak moeilijk om iets te zeggen over de historische lotgevallen van de zerk, ook al is de zerk voorzien van een uitgebreide inscriptie.⁸⁸ Andersom is het wel weer mogelijk om een zerk waarop enkel (nog) een registratienummer staat, te verbinden met de leggers en, op basis van de in de leggers genoemde namen, met Handschrift 1709. Zo kan de oorspronkelijke inscriptie achterhaald worden van een zerk die nu, op het registratienummer na, volledig leeg is.⁸⁹

Laatstgenoemde methode is onder andere gebruikt bij de identificatie van zerk 476, die op het registratienummer 23 na helemaal leeg is. Uit de legger van 1752-1755 blijkt dat het oude registratienummer 484 was. Het betreft hier een kelder die vanaf de eerste legger van 1707 tot aan de laatste legger van 1804-1805 op naam stond van de familie Van Beresteyn (afb. 14). De naam Van Beresteyn komt ook in Handschrift 1709 voor (34.2), waar een Elisabetha à Beresteijn wordt genoemd (afb. 15). Nader genealogisch onderzoek wijst uit dat de leden van de familie Beresteyn die in de leggers genoemd worden, nazaten waren van de broer van Elisabeth, Christiaan van Beresteyn.⁹⁰ Het staat vrijwel vast dat Elisabeth de kelder aan haar broer heeft overgedaan toen zij zelf naar Delft vertrok. De in Handschrift 1709 vermelde inscriptie zal dus naar alle waarschijnlijkheid ooit de zerk gesierd hebben.

Handschrift Martini en de vijf grafleggers. Zoals eerder is opgemerkt, lagen de meeste zerken in 1821 nog steeds op hun oorspronkelijke plek. De plattegrond van Martini kan dus als uitgangspunt dienen voor het onderzoek naar de locatieaanduidingen in de grafleggers, omdat de meeste grafzerken getraceerd kunnen worden dankzij hun inscriptie en registratienummer in de grafleggers.

Als zowel het Martini-nummer als het oude en/of nieuwe registratienummer bekend zijn, is het mogelijk om op de plattegrond van Martini de bestaande nummers te vervangen door de registratienummers. We hebben dan twee nieuwe plattegronden: een met de oude en een met de nieuwe registratienummers. Men zou kunnen denken dat de eerste plattegrond de situatie in de periode 1707-1752/55 weergeeft en de tweede plattegrond de situatie in de periode 1752/55-1804/05, maar in werkelijkheid representeren ze – zij het met oudere nummers – de situatie in 1821. De plattegronden bieden wel de mogelijkheid om na te gaan hoe de locaties in 1821 zich verhouden tot de locatieaanduidingen in de leggers. Dit biedt drie belangrijke inzichten die het onderzoek naar de voormalige registratienummers en locaties van de zerken aanmerkelijk verder helpen.

Ten eerste kan zo per zerk bekeken worden of de locatie bij Martini overeenkomt met de locatie-

⁸⁸. Zie bijvoorbeeld zerk 4, 19, 43, 49, 91, 97, 100, 109, 132, 213, 269, 311, 365, 369

⁸⁹. Zie bijvoorbeeld zerk 30, 85, 265, 299, 476.

⁹⁰. Zie voor een uitgebreid genealogisch verhaal onder ‘Bijzonderheden’ bij zerk 476.

aanduidingen in de leggers. Als dat het geval is, is de zerk naar alle waarschijnlijkheid tussentijds niet verplaatst. Wanneer de registratienummers elkaar op de plattegrond op een logische wijze opvolgen, biedt dat nog meer zekerheid. Verplaatste zerken vallen op deze wijze eenvoudig door de mand, zoals zerk 1 en 110.

Ten tweede is het mogelijk om zerken die niet bij Martini voorkomen, maar waarvan wel een registratienummer bekend is, op de plattegrond bij benadering een locatie te geven. Het registratienummer moet dan passen tussen de andere registratienummers op de plattegrond. Uiteraard moet de aangewezen locatie kloppen voor zowel de plattegrond met de oude als de plattegrond met de nieuwe registratienummers.⁹¹

Ten derde kan van zerken waarvan geen registratienummer bekend is, maar wel een locatie op de plattegrond van Martini, bepaald worden hoe hoog het registratienummer ongeveer moet zijn geweest. Zijn er in de leggers nog andere aanwijzingen te vinden die kunnen bijdragen aan de identificatie van de zerk – denk bijvoorbeeld aan familienamen – dan kan het registratienummer achterhaald worden.⁹² Doordat in de loop van het onderzoek steeds meer zerken werden geïdentificeerd en gelocaliseerd, konden beide plattegronden steeds verder ingevuld worden.

Oud versus Nieuw

In dit boek is bij de meeste zerkbeschrijvingen een onderdeel geschiedenis opgenomen, waarin het eigendomsrecht en de gewezen locatie(s) van de betreffende zerk worden beschreven. Steevast wordt begonnen met een opsomming van de bekende en tijdens het onderzoek achterhaalde registratienummers. Achtereenvolgens worden opgesomd: het oude registratienummer uit de periode

1707-1752/55 (Oud), het nieuwe registratienummer uit de periode 1752/55-1804/05 (Nieuw), het nummer van Martini (Martini) en het nummer van Smits (Smits). Wanneer uit het onderhavige onderzoek is gebleken dat het in de graflegger van 1752-1755 genoemde oude registratienummer onjuist is, wordt dit nummer in de tekst cursief weergegeven en volgt na een schuine streep het juiste registratienummer. De in de legger voorkomende fouten zijn in belangrijke mate te wijten aan het eigenhandig optreden van de grafmakers van de Sint-Jan. Het op eigen initiatief omnummeren en verplaatsen van zerken had een aantal, in de legger aanwijsbare, consequenties tot gevolg.

In de legger van 1752-1755 wordt bij een groot aantal graven naar het oude registratienummer 195 verwezen. Dit nummer had de gewezen substitut grafmaker Hendrik van Reekum laten aanbrengen op maar liefst dertig zerken van kerkgraven.⁹³ Daarbij ging het oorspronkelijke registratienummer verloren. Op basis van de locatieaanduidingen in de leggers en een vergelijking van de inscriptie met de in de oudste legger genoemde namen, is toch een aantal oude registratienummers achterhaald.⁹⁴ Hetzelfde geldt voor het minder gebruikte oude registratienummer 261 dat dezelfde functie had als het nummer 195, namelijk om aan te geven dat het hier een kerkgraf betrof. Het komt meermaals voor dat in de legger wordt verwezen naar een oud registratienummer dat hoger is dan 511, terwijl deze nummers niet in de voorgaande leggers voorkomen. De reden hiervoor is dat de grafmakers veel graven in de kerk dolven zonder dat deze in de grafleggers werden geregistreerd.⁹⁵ In sommige gevallen was er op de zerken van nieuwe graven een registratienummer – boven de 511 – aangebracht. Dit hogere nummer blijkt niet altijd het juiste registratienummer te zijn, omdat ook sommige graven waarvan het oude registratienummer niet meer bekend was, een hoger nummer toegewezen kregen. Ook hierbij geldt dat het oorspronkelijke nummer aan de hand van de inscriptie en de in de oude leggers genoemde namen achterhaald kan worden.

Ten slotte komt het diverse keren voor dat er in de legger van 1752-1755 bij verschillende graven verwezen wordt naar hetzelfde oude nummer. Dit probleem werd meestal door de opsteller van de legger onderkend, middels de opmerking dat het oude registratienummer aanvankelijk ook op een andere zerk stond. De oplossing voor dit probleem is dezelfde als in het geval van de oude registratienummers 195 en 261.

De toekomst

Het blijkt lang niet altijd eenvoudig om het spoor van de zerk terug in de tijd bloot te leggen. Toch ben ik ervan overtuigd dat er in de toekomst nog een groot aantal puzzelstukjes op de juiste plek gelegd kunnen worden. Zo kan bijvoorbeeld een nauwkeurige bestudering van de kerkrekeningen van de Sint-Jan, mits gekoppeld aan uitgebreid genealogisch onderzoek, nieuwe gegevens aan het licht brengen over het eigendomsrecht, de locatie en het registratienummer van een aantal graven en zerken.

Een belangrijke taak bij de presentatie van deze nieuwe gegevens is weggelegd voor de website www.degrafzerkenvandesintjan.nl. Een wellicht nog grotere rol zal deze website gaan spelen bij het vergaren, verwerken en presenteren van informatie uit particuliere bronnen, die dankzij onderhavige publicatie aan de vergetelheid zal worden ontrukkt.

⁹¹ Uit het hoofdstuk over de grafleggers blijkt dat de routes door de kerk van laagste naar hoogste registratienummer voor de twee plattegronden verschillend zijn. Als de zerk niet verplaatst is, zal deze zich op beide plattegronden in hetzelfde gedeelte van de kerk moeten bevinden. Oftewel, de zerk bevond zich op de plek waar de twee routes elkaar overlappen of kruisen.

⁹² Zie bijvoorbeeld zerk 48, 118, 137, 246, 278, 359.

⁹³ SAH OSA 376 (20-5-1755). In de legger van 1752-1755 wordt maar liefst 55 keer verwezen naar het oude registratienummer 195. Dit wil niet zeggen dat dit nummer ook in alle gevallen op de zerk heeft gestaan. Van de zerken die nu nog in de kerk liggen, heeft op zeker twintig dit nummer gestaan.

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld zerk 20, 32, 45, 65, 142, 307.

⁹⁵ Na de omnummering bleken er maar liefst 657 graven in de Sint-Jan te liggen.